E. A Kárpáti-medence lakói a régészeti kultúráktól máig

XIV. A Kárpát-medencei ősember története

22. Vértesszőlősi és budai I. ember és műveltség

Előembernek (Archantropus) nevezik a jégkorszakok időszakában élt, az emberréválás kezdeti fokát jelentő lényt, ősembernek pedig általában a történelmi idők emberénél biológiailag alacsonyabb fejlődési fokon álló embertípust. Ennek megfelelően a modern ember legkorábbi előember elődje a *Felegyenesedett ember (Homo erectus)* volt. Ő vagy bevándorolt Európába Afrikából, vagy helyben fejlődött ki az itt korábban élt *Ügyes emberből (Homo habilis)*. Első megjelenése kontinensünkön félmillió éves, és a mindel jégkorszak idejéből bukkantak fel nyomai a Kárpát-medencében.[207] Itt a legrégebbi emberlelet a 450-400 ezer éves vértesszőlősi Homo erectus előemberé. Tehát a Kárpát-medence legkorábbi embere, a vértesszőlősi ősember, a mindel-korszak közepén jelent meg itt, és a mai ismereteink szerint a Homo erectus előember képviselője volt.

Ám korábbi rétegekben is találtak itt emberre utaló nyomokat. És feltűnően sok, e korai időkből való pattintott kavicseszköz került innen elő.

Máshol csak későbbi korok leleteiben fordul elő ekkora mennyiség. A kavicsból pattintott szerszámok alapján – a nyugati tudománytól kapott néven – *acheuli műveltség* alá sorolták be. Ez utóbbi névadó műveltség megjelenése azonban Saint Achelben csupán 300 ezer éve történt.[208] Vértesszőllősön aztán még ennél későbbi rétegekben, 250 ezer éves emberleletet is feltártak. S míg a szerszámokat, a tűzrakó helyet a mindel középső szakaszából, j. e. 330 évezredből eredőnek tekintik, az em-

[207] A Mindel jégkorszak abszolút idejét illetően felvilágosít a 7. ábra, a 38. oldalon.

[208] Ami tehát azt jelenti, hogy a magunk számára az acheuli műveltség helyett nyugodtan mondhatnánk mindig vértesszőlősi műveltséget, sőt a magyar tudományosságnak törekednie kellene ennek a szóhasználatnak az elterjesztésére a világban.

beri lábnyomot és koponyacsontot sokkal későbbre, a Riss-korszak elejére, j. e. 230 évezredre datálják.[209] S az e későbbi rétegből előkerült koponyacsont darab már nem a *Homo erectus*, hanem a modern ember koponyaméretét mutatja. Ám ennek ellenére *Homo erectusnak* nyilvánították ezt az embert, és inkább a koponyaméret meghatározásának a pontosságát kérdőjelezték meg.[210] A koponya tarkócsontját találták meg, s annak görbületéből, formájából Thoma arra következtetett, hogy a vértesszőlősi ember agytérfogata 1400 cm3 körül lehetett,[211] s ez annak a kornak az – addig ismert – emberére még nem jellemző. A megdöbbentően nagy méretű agy komoly vitákat váltott ki a szakemberek között. Ugyanakkor szintén szokatlan, fejlettebb állapotra mutat, hogy itt az eszközök – még nem vadászeszközök – kidolgozása finomabb, előrehaladottabb, mint más, hasonló korból származóké. Mivel korábban ilyen eszközöket találtak már Buda környékén, ahol a *Homo erectus* néhány fogát is megtalálták, e vértesszőlősi műveltséget is *budai műveltségnek* nevezeték el. A mi szempontunkból fontos a két vértesszőlősi réteg egy-egy feltűnő jellegzetessége, – a korábbi kavicseszközök nagy száma és a későbbiek finomabb kidolgozottsága, – mert helyi, önálló eredetű, a korszakban máshol ismertnél fejlettebb színvonalra utal.

A vértesszőlősi ősember minden kétséget kizáróan vadászott, s telephelye hévforrás mellett volt. Ez is túlnő az annak a kornak megfelelő megszokott állapotokon. Gamble tagadja, hogy a modern ember megjelenéséig (J. e. 40 évezred) a *hominida* egyáltalán gondolkozott volna, hogy tudatosan cselekedhetett volna, hogy ember lett volna.[212] Nézetét azonban számtalan, az általa megadott kort akár 20-40 évezreddel megelőző lelet is cáfolja. Többek között az ausztráliai bennszülöttek j. e. 60 évezreddel ezelőttről származó sziklarajzai, meg önmagában az a tény, hogy egyáltalán akkor már Ausztráliában szerszámot készítő és használó *hominida* létezett.

Ugyancsak értelmes emberre vall az, hogy a tűzhasználat révén a hideg égövön is elterjedt, a sütés, főzés révén fogazata finomodott, vágó-

[209] Kretzói (1990), p.: 216, Krolopp (1990), p.: 180, Dobosi (1990), p.: 269, Vértes (1990), p.: 531.

[210] Ám ismeretes a vértesszőlősi ember Homo (erectus seu sapiens) paleohungaricus meghatározása is. (*Britannica* (1996) *Hungarica Világenciklopédia V. kötet, emberi evolúció* szócikk. Magyar Világ Kiadó, Budapest p.: 761.)

[211] Thoma (1990), pp.: 254, 255.

[212] Gamble (1998), p.: 35. Az egyetlen erre a korra tehető tudatos cselekvésnek a tatai műveltség megcsiszolt mamut csontját tekinti.

eszközöket, kőbaltát használt és barlangban élt. Sőt már a *Homo habilis* is képes volt kőből egyszerű szerszámokat készíteni, s egyesek szerint beszélni is.[213]

23. Érdi, tatai, budai II. és bükki Subalyuk ember és műveltség

A riss jégkorszak ideje alatt, 150 ezer éve megjelent Európában és Nyugat-Ázsiában, majd Afrika déli csúcsáig elterjedt a – valószínűen az európai Homo erectusból kifejlődött – robusztus testfelépítésű *Homo sapiens neanderthalis* ősember, a modern ember egyik elődje. Nagy teste, hosszú feje, zömök törzse és rövid lába a hideghez alkalmazkodott. Fejlett társadalmi életet élt, etikával rendelkezett. A specializálódott vadász kultúrájú *moustieri műveltséget* tulajdonítják neki, amelyet hosszú idő alatt továbbfejlesztett. Ez az ősember azután sokáig együtt élt az Európába a Kaukázusból érkező – ott a mindel-riss átmenet óta szubtrópusi éghajlaton hosszú idő óta kifejlődött – melegégövi testalkatú, hosszúlábú és vékony testű őssemberrel, a modern ember közvetlen elődjével. Aztán keveredett vele, ezért 30 ezer éve eltűnt, azaz kikopott, feloldódott az új embertípusban. Ez pedig – a keveredés eredményeként – a *cromagnon* embertípus lett, s a keveredés egyik helyszíne a Kárpát-medence volt.

A vértesszőlősi ősember kavics szerszámokat pattintgatott. Ugyanez a szerszám alapforma a Kárpát-medencében – az emberi folytonosság bizonyítékaként – megmaradt és határozottan megkülönböztette a riss korszak végétől itt megtalálható, és amúgy a neandervölgyi embernek tulajdonított, moustieri szerszámokat készítő embereket. Ezek az emberek már határozott biztonsággal állíthatóan vadásztak. Az érdi telepen barlangi medve volt a fő táplálékuk (több mint 60%-ban), a tatai műveltségé meg a mamut.[214] Ugyanakkor a Bükkben (Subalyuk) a kőszáli kecske alkotta a táplálék szintén több mint 60%-át.[215]

Elképzelhetetlen, hogy ennyire szakosodott táplálékot ne vadászattal, azaz ne szellemi tevékenység igénybevételével gyűjtötte volna össze a kor embere.

A szerszámok a feladathoz specializálódtak, és Tatán már megjelent néhány csiszolt csont tárgy, amit még Gamble is elismert értelmes tevék-

213 *Britannica* (1996) p.: 760.
214 Gáboriné (1978), pp.: 125, 145,
215 Gáboriné (1978), p.: 116.

enység eredményének.[216] A kavics szerszámok mellett néhány kovakőből készített nagyobb szerszámot is föllelhettünk. Az ember meg tudta munkálni azt is, de úgy tűnik a mai szemlélőnek, hogy csak kivételes célokra használta, jól megvolt a kavics eszközökkel.

Magyarán mondva, a szerszámok elsősorban nem a szellemi teljesítményt minősítik, hanem a célt: annak megfelelően alakultak ki és gyártották őket.

Minden telepen valamely vad csontjai nagy többségben maradtak meg, ami tudatos vad választást jelent. A köztudottnál magasabb szellemi színvonalat bizonyítja még, hogy a Sanidár barlangból (Eufrátesz völgye) amputált karú ember is előkerült a jelen előtti 50. évezredből, és ugyanazon a telephelyen temetéskor, sírban elhelyezett virág virágpora.[217]

A Kárpát-medence legkorábbi moustieri műveltsége a Bükk hegységben alakult ki. Helyi Homo erectus lelet híján a Subalyuk műveltség emberének lehet előzménye akár a vértesszőlősi vagy a budai típusú ősember, de az is elképzelhető, hogy az elől a Balkán felől érkezett. A Subalyuk embere kedvenc szerszáma a pattintott kavics volt, bár a kovakő szerszámot is ismerte. Ebben azonos a Kárpát-medencei valamennyi neandervölgyi emberével. A Bükk-alji síkságon a kőszáli kecskét vadászta eredményesen, ami kiemelkedő ügyességre, nagyfokú szervezettségre való tény. A Subalyuk műveltség idején virágzott a Dunántúlon föltehetően a délnyugatról érkezett *tatai műveltség*. Ez mamutra vadászott, mamutcsontból csiszolt tárgyakat készített. Az ugyanekkori *budai II. műveltség* a Remete szurdokvölgy barlangjaiból ismert, helyi Homo erectus-kori eszköz előzményekkel. Tízezer évnél is hosszabb ideig, s többször voltak lakottak ekkoriban az érdi dombok, ahol az emberiség legrégebbi ismert nyíltszíni, azaz nem barlangi települését tárták fel.

Az érdi műveltség embere egyébként a barlangi medvét vadászta, s ugyancsak pattintott kavicsból készített szerszámokat használt, bár más alapanyagú szerszámai is voltak. Korszaka végén, az erősen lehűlő időszakban vadlóra és gyapjas orrszarvúra is vadászott. E műveltség továbbfejlődését találták meg a Bánhida környéki Szelim-barlangi telepen, hasonló szerszámokkal.

---

216 Gamble (1998), p.: 35.

217 Solecki (1971), pp: 195-6, Roux (1992), p.: 38, Rudgley (1999), pp.: 216-7.

24. A bükki Szeleta embere és műveltsége

Mindezen műveltségek a würm jégkorszak első szakaszában éltek a Kárpát-medencén belül. Ezek a moustieri típusú eszközöket készítő műveltségek minden telepen folyamatosan, több tízezer évet öleltek át. A hagyományos földtani rétegekre alapuló időrend szerint ezeket a műveltségeket csupán a j. e. 40-70. évezredhez helyezik el. Ám a déli sarki jég, illetve a tengerfenék mésziszapjának elemzése alapján (v. ö. a 7. ábra adataival) ez az időszak a j. e. 110-70. évezred közötti időre tolódik fel.

Ugyancsak a würm első lehűlésének az időszakában jelenik meg a moustieri szerszámot készítő és használó ember a Kaukázustól északra, a Don medencéjében, és alkot vadász telepeket. Ennek az embernek az eredete azonban minden valószínűség szerint nem Afrikába, hanem a Kaukázustól délre eső területekre tehető.[218] Itt ugyanis, a mai Örményország és Grúzia területén a *Homo erectust* megelőző *Homo habilistől* kezdve folyamatosan lakott és rendkívül gazdag emberi telepeket tártak fel. Legutóbb még az ezt is megelőző, *Homo ergatras* 1,7 millió éves eszközeit és csontjait (koponyáját) találtak meg ugyanitt.[219]

A Homo erectus acheuli szerszámaitól kezdődően a moustierieken keresztül folyamatos emberi fejlődés található meg ezen az egyébként meleg égövinek tekinthető területen is, ahol az emberi műveltségek fokozatosan terjeszkedtek dél-keletről észak-nyugat felé, hogy azután a würm jégkorszak első hideghulláma tetőzését követően kikerüljenek az orosz sztyeppére, és felkússzanak a folyók völgyében északra, oda, ahol korábban ember nem élt. A Don mentén találjuk meg azután, a j. e. 48. évezred táján azt a váltást, hogy a moustieri szerszámok mellett megjelennek a gravetti típusú pattintott nyílhegyek, azaz kialakul a moustieriből a gravetti műveltség.

A würm első hidegtetőzése után Európából eltűnt egy vadszamárfajta, ami egyértelműen jelzi a környezet megváltozását. Eltűnése ugyanis tévedhetetlen jele annak, hogy a réteg ideje nem lehet a würm első hideg tetőzését követő időszakból való. A würm első hidegtetőzése során átalakultak a moustieri telephelyek, és új szerszámfajták jelentek meg. A Bükkben egyértelműen látszik, hogy az újabb, magasabb szintű műveltség a korábbi moustieriből nőtt ki, azaz a Szeleta műveltsége a

218 Gábori (1978), pp.: 274-278.

219 http://abcnews.go.com/sections/science/DailyNews/hominid_caucasus000512.html 2000. május 12.

Subalyuk műveltségéből.[220] Itt egy olyan hosszú idejű, önálló fejlődés észlelhető, ami megmagyarázhatja egyébként az ottani eredetileg nullás vércsoport AB jellegű mutációját.

Mikor a Subalyuk műveltsége átfejlődött a Szeleta műveltségévé, a nagyon finom kőeszközök között megjelentek a két oldalon élezett dárdahegyek. Valamint a Szeleta műveltsége megjelenésének idején az ősember hirtelen sok eszköztípust kezdett használni, köztük csonteszközöket is. A szerszámok kimunkálása kifinomodottá vált. Az ősemberi telepek, valamint lakosságuk száma megszázszorozódott-megkétszázszorozódott. Ezen kívül barlangi és sziklarajzokon, kultikus jelentésű szobrokon a képzőművészet jelentkezett. Ekkor éri el egyébként ez az ősember tengeren Ausztráliát.

Aztán a késői neandervölgyi ember kifinomult *levellois-moustieri kultúrájával* rendelkező, már modern ember a Don mellett fejleszti ki a későbbi *gravetti típusú* szerszámokat. A doni terület eljegesedése után viszont a gravetti kultúra embere Közép- és Nyugat-Európában tűnt föl, s utóbbi helyen később ezt a kultúrát a cromagnoni ember művelte.

Ugyanakkor a Bükktől észak-nyugatra, egészen a Morva fennsíkig, valamint délen a Dunántúl déli részéig elterjedt Szeleta műveltség adhatta a gravetti néppel való keveredés révén a későbbi *cromagnon B* embertípus egyik összetevőjét.

25. A bükki Istállóskő embere és műveltsége

A Szeleta műveltsége mellett a Bükk másik oldalán, a Bükk-hegység belső területén, azaz a középhegységi jellegű tájon, s nem a hegyláb melletti síkság peremén, újabb típusú műveltség jelent meg a würm második lehűlésének a közepe körül. Az Istállóskő-barlangban találhatók meg Európában a legkorábban a modern ember eszközei, itt található ugyanis az aurignacinak nevezett műveltség legkorábbi megjelenése.[221] Ez az a műveltség, amelyez a férfi sejti örökítő M173-es jelű ágát kötik. A Bükk-hegységben ez az ember, a maga finom csonteszközeivel, nyílhegyeivel, amivel év-tízezrekkel megelőzte a nyíl állítólagos föltalálását és nagymértékű elterjedését, a Bükkben előzmények nélkül, váratlanul jelent meg 40 évezrede, és mintegy 15 évezredre terjed ki a megtelepülése. Ennek megfelelően 25 évezreddel ezelőttről innét szár-

[220] Gáboriné (1980), p.: 170.
[221] Gáboriné (1980), p.: 180.

mazik a már bizonyosan ember által készített legöregebb ismert hangszer, egy háromlyukú csontfurulya, a nyelvsípok legősibb képviselője, amelyen pentaton dallam szólaltatható meg.

A régészeti alapgondolat általában az, hogy egy-egy területen az előzmények nélküli műveltséghez mindig bevándorlást kell kötni. Ez az *Istállóskő műveltség* esetében ellenben nem azt jelenti, hogy a bevándorlás forrásául pl. a Dunántúlt nevezik meg, ahol a würm első lehűlési szakaszából már találunk csekély számú csonteszközt,[222] hanem a forrást Afrikába helyezik át. Úgy vélik, hogy az Istállóskő műveltség embere Afrikából a Balkánon át érkezett a Bükkbe. Legutóbb azonban Gibbons, amikor összefoglalta Cavalli-Sforza és Renfrew elméletét a genetikai vizsgálatokat illetően, már nem afrikai, hanem közép-keleti eredetet sugallt.[223] Ez az ú. n. Közép-Kelet mindenképpen a Kaukázushoz és nem Afrikához van közel. Az alapadatokat tartalmazó Semino és társaiféle cikkből pedig már kétségtelennek látszik, hogy a Kárpát-medence lakói ősidők óta egymás közelében voltak, és a későbbi balti, uráli emberhez genetikailag nem sok közük van, azokból leszakadt ágként nem foghatók fel.[224]

Nem hidalható tehát át ugyanakkor a korábbi elmélettel kapcsolatban az a nehézség, de nem is orvosolható, semmiképp nem elnézhető az a hiányossága, hogy Afrika és a Bükk között sehol sem találni olyan csonteszközöket, amelyek kora megfelelne az afrikai, de még akár a közép-keleti származást leíró elméletnek is. A mostani sejti átörökítőt érintő vizsgálatok is kizárják az afrikai eredetet, hiszen az M173 leszármazási ág távol van az afrikainak felfogható Eu4-től. Az M173 ág európaiként értelmezhető, és itt is azt találjuk, hogy Afrikából ekkor ide nem veze-tett emberi út. S minthogy az Istállóskő műveltségénél emberi maradványokat nem találtak, az sem adhat támpontot ezen afrikai vándorlási elméletnek. Ezzel szemben tény, hogy az Istállóskő műveltsége földrajzi helyzete folytán kétségtelenül középhegységi, ahol más volt a vadállomány, mint a síkvidékek peremén, ahová az összes többi korabeli műveltséget besorolhatjuk, ezért nem azon kell csodálkoznunk, hogy nem volt előzménye, hanem arra kell felfigyelnünk, hogy az ember ek-kor életteret változtatott. Bizonyára jó oka volt rá.

Ezért sokkal inkább azt kell állítanunk, hogy a korábbi ember új típusú életteret teremtett a maga számára, és ehhez igazította az esz-

222 Gamble (1998), p.: 35.
223 Lásd: Gibbons (2000).
224 Lásd Semino (2000).

közeit, minthogy megjelenésére elfogadnánk egy lehetetlenül távolról jövő bevándorlási magyarázatot, ami magára az élettér változásra így se, úgy se ad magyarázatot.[225]

Mert ahol a madár – ahogyan nála – az étrendben meghatározó mértékben megjelenik, ott a madárvadászat eszközeit sem szabad kuriózumnak és érthetetlennek tekintenünk. Az Istállóskő műveltség embere Afrikán kívül a közelből bárhonnan máshonnét jöhetett, mert eléggé nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy az eszközeit fejlesztette az élettere lehetőségeihez, ahogy ezt az emberi műveltségek alakulása során korábban is és később is láthatjuk.

Így érkezhetett akár a Bükk másik oldaláról is, avagy a csontcsiszolást már amúgy is ismerő Dunántúlról.

Az orosz sztyeppe középső északi területein, síkvidéken, folyók mentén települt gravetti emberét a würm második lehűlő szakaszának fokozódó hidege az orosz síkság délibb területeire, majd a jég további déli terjeszkedésekor egészen a Krím-félszigetre kényszerítette. A würm második lehűlési csúcsakor az európai klimatikus viszonyok az emberi életre alkalmas erdős-ligetes zónát egészen a kontinens déli peremére szorították.[226] Ezért a kor európai emberének a tundra, parktundra viszonyai között kellett fönntartania az életét mind a Kárpát-medencében, mind pedig azon kívül, a Földközi-tenger medencéjének északi területeit kivéve. A sztyeppei területekre is ekkor vonul az ember. Itt volt a mamutok élettere, és kipusztulásukkal innen kellett elvonulniuk egy másik állat, a távozó szarvas (rénszarvas) után. Ezért azután az orosz síkság nagy folyói mellett ebben az időszakban emberi település nem maradt fenn. Csupán a Dnyeszter mellett, a Kárpát-medence magasságában tal-álunk átmeneti kőkori települést, pl. Mezhirich a mai Ukrajnában. A würm utolsó lehűlésekor Európában az emberi települések között a korábbi, neandervölgyi ember műveltségei már a modern emberhez kötött műveltségi területeken belül kerültek. Gábori[227] alapján ismert a modern ember elterjedésének mozgásiránya is, ami szerint tehát a modern európai ember eredetforrása a Kaukázus, azaz a kaukázusi Közép-Kelet, és nem Közép-Ázsia, ahogy ezt a 2. ábra is szemlélteti.[228]

---

225 Az afrikai ember ugyanis nem középhegységi műveltséggel rendelkezett, hanem szavannai, síkvidékivel.

226 Ezt a 3. ábra a 40. oldalon szemlélteti.

227 Gábori (1978), pp.: 262-263, 274-278.

228 Lásd a 35. oldalon.

A fenti elgondolást erősíti, hogy a gravetti műveltség elterjedésével párhuzamos az A vércsoport elterjedése is, aminek forrását a mai Örményországra, ill. a korabeli Asszíriába teszik.[229]

Ugyanakkor a gravetti emberének Európa középső és nyugatabbi területein való megjelenése jóval megelőzte annak a férfi sejti átörökítő megfelelő szakaszának a megjelenését, amelyet a Semino és társai-féle munkában ehhez az embercsoporthoz kapcsoltak. Ez az elterjedés ugyanis a jelen előtti 28-30. évezredben történt. Mindamellett, hogy az elágazás távolsága is meglehetősen nagy a korábbi, M173-hoz képest, azt is figyelembe kell venni, hogy a folyamatos vándorlás közben ilyen jellegű hirtelen, és nagyobb népességet egyaránt érintő, változásokra nincsen mód. Ezért kimondhatjuk, hogy a gravetti emberéhez nem köthető az M170-es elágazás.

A Bükkben a würm jégkorszak utolsó legnagyobb lehűlése előtti melegebb időszakában, nem nagy távolságra egymástól, akár több ezer éven keresztül kétféle ősember, illetve ember is élt együtt. Az egyik a Szeleta barlang finom megmunkálású kőszerszámokat, kétélű lándzsahegyet használó, hegylábi, síkvidéki szeletai műveltségű ősembere, a másik pedig az Istállóskő barlang csonteszközökkel rendelkező, középhegységi, aurignaci műveltségűnek nevezett, 40 ezer éve megjelent, már modern embernek besorolt embere. Származásukat tekintve feltehetően nem állnak távol egymástól, ám megélhetési módjuk, körülményeik miatt műveltségük nagyfokúan eltér. Ennek megfelelően egyébként szerszámaik egymásra hatást nem mutatnak. A Szeleta műveltsége kizárólag Kárpát-medencei termék, amelynek ugyan nem maradt emberi csontmaradványa, de a korábbi, szintén bükki, 90 ezer éves subalyuki kultúra neandervölgyi embere folytatásaként bizonyára maga is neandervölgyi embertípus, és – műveltségéhez hasonlóan – szintén helyi eredetű. Az istállóskői műveltséget – amelyből szintén nem maradt emberi csontlelet – az ötezer évvel későbbi időből talált aurignaci modern emberi csontszerszámokról nevezték el, de szintén a Bükkből eredeztetik. Az istállóskői telep tehát ennyivel korábbi, mint a hasonló eszközkészletű Franciaországban talált műveltségek.

Az istállóskőinek moustieri korú előzménye a szórványos dunántúli szeletai műveltség, kő- és csonteszközökkel. Folytatása pedig a Balla barlang mellett eltemetett 12 ezer éves gyerekcsontváz. A bükki Szeleta embere legalább 15 évezredet élt az istállóskői ember szomszédságában, talán mintegy 30 km-re tőle, ezért egyszerűen elképzelhetetlen,

229 Nagy (2000), p.: 19.

hogy ne lett volna valamilyen kapcsolat közöttük. Sőt, bizonyosnak látszik a keveredésük, és több szálon is futva feltehető itt a neandervölgyi és a modern ember közti folytonosság. Az innen nyugatra tovább vándorló aurignaci ember 5 évezreddel később más emberi környezetbe került, de távolabb a Dordogne emberétől, és folytatta a műveltségét. A gravetti embere aztán újabb tíz évezreddel az első megjelenésük után, sokkal nagyobb mobilitással telepedett közibük és melléjük. De mivel ő kifejezetten síkvidéki, sőt, folyómenti vadászműveltségű volt, a kölcsönhatásuk sokkal lazább, nem azonos területen versenyeztek az élelemért.

26. Bodrogkeresztúri, siófoki, szegvári, dunakanyari, szegedi ember és műveltség

Az apró nyílhegyeiről elnevezett gravetti kultúra népe, a würm jégkor utolsó szakasza legnagyobb lehűlése előtt jött a Kárpát-medencébe közvetlenül a Dnyeszter-Bug melléki sztyeppéről, ahol mamutvadász volt, hogy aztán Európában az Ibériai-félszigetig szétterjedjen. A gravetti embere azután éppen itt, a Kárpát-medencében tért át a mamut vadászatáról a szarvas vadászatra, merthogy a würm második lehűlésének tetőzése előttre a mamut Európából kihalt. Téli-nyári szállásheIyet váltott, követve az állatok évszakonkénti mozgását. Szálláshelye általában folyók partján volt, és azokon a helyeken, ahová az állatok tömegesen jártak inni, vagy ahol átkeltek a folyón vonulásuk során. Legrégebbi a 29 ezer éves bodrogkeresztúri telep, későbbről Siófok és Szegvár mellett, a Dunakanyarban és Szegednél találták meg eszköze-iket, vadásztanyáikat, ezernyi feldolgozott állattal. A 3. ábra tanúsága szerint, mindezek a telephelyek kifejezetten sztyeppei területeket jelentenek, így a gravetti emberének az élettere a sztyeppe lehetett. A sokkal későbbi sztyeppei pásztorokhoz hasonlóan ingáztak a Kárpát-medencei téli és a Duna felső folyása menti nyári szállásuk között.[230] Nyílt téren, favázas sátor-lakásokat építettek, igen nagy számú csonteszközeik mellett immár csiszolt kőszerszámokat használtak. A legutóbbi, de már a würm leghidegebb időszakát követő időből származó 12 ezer éves Kárpát-medencei gravetti típusú eszközök azonban már dombvidékről, a Pilis és a Gerecse barlangjaiból kerültek elő. S bár csontmaradványt tőlük a Kárpát-medencében nem találtak, mod-

230 Gáboriné (1980), pp.: 212, 214-216.

ern embernek tartják őket, a Bükki kultúra neandervölgyi eleme mellett a helyi cromagnon B másik összetevőjének.

A genetikai eredmények tükrében célszerű ezért az első, a legrégebbi aurignaci típusú műveltséget európainak tekinteni, és a műveltség emberforrását is itt keresni.

Különösen azért, mert a szerológiai adatok is arra utalnak, hogy a Kárpát-medencében hosszú ideig elkülönülten élő ember vércsoportot változtató mutáción eshetett át, azaz létrehozta a 0 mellett az AB vércsoportot.[231]

Az aurignaci műveltséget a Kárpát-medencében a gravetti műveltség, a Dordogne völgyében pedig az ú. n. Magdalén műveltség váltotta fel. Ez utóbbiakról ismét csak azt tételezik fel, hogy eredetük Afrika, és tulajdonképpen az aurignaci műveltség embertípusához tartoznak. Már említettük, hogy az aurignaci műveltség Balkánon való átvonulásának nincs nyoma, de nincs a gravetti népének sem. Ahol először találkozunk velük, az a Don melletti telep, majd a würm lehűlési csúcsát megelőzően a Dnyeszter és a Dnyeper közötti terület. Minthogy kizárólag mamutra vadásztak, a mamut után haladva az északi hágókon át kerültek be a Kárpát-medencébe – s talán tovább nyugatra ki, majd újra vissza. Ezek magassága 400 m alatti, a mamutok meg síkvidéki állatok, és nem éltek a 400 m-es magasság fölött. Azaz nem együtt jött és ment a ma-mut és az ember.

S a Kárpát-medencében a legelső gravetti nyílhegyeket a Bodrog mellett találták j. e. 29 évezredből származó leletek között. Sőt Gáboriné szerint a legrégebbi, az Istállóskő barlangban talált csont nyílhegyek 36 ezer évesek. Ennek felfedezése előtt viszont csak 10 ezer éves nyíl és íj használatról tudtak.[232]

A gravetti műveltség a Kárpát-medencében is megmaradt síkvidékinek, és általában ott találhatjuk, ahol a korábbi dombvidéki műveltségek nem éltek.

Szigorúan véve tehát nem beszélhetünk a műveltség 'felváltásáról', hanem csupán a hideg elől az orosz síkságon élők egy részének a Kárpát-medencébe, majd Nyugat-Európába költözéséről.

---

231 Nagy (2000), p.: 64.

232 Gáboriné (1980), pp.: 177. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nyílvesszők használata nem föltétlenül igényli a nyilak ismeretét. Az ausztrál bennszülötteknek is van hasonló, apróvad vadászatára alkalmas vesszejük, amit azonban nem íj segítségével röppentenek ki, hanem ú. n. hajító-pálcával meghosszabbított karral. Lásd Reed (1984).

27. A körös-tiszai, bükki I., dunántúli, lengyeli ember és műveltség

A gravetti népének eredetét nyomozva ismét vissza kell térnünk Európa ősemberi betelepülésének a kérdéséhez. Jól ismert, hogy a *Homo erectus* Afrikából Európába a Gibraltárnál érkezhetett (átúszhatta a szorost, ahogy tette még néhány afrikai eredetű állat, amiknek maradványát az Ibériai félszigeten megtalálták). Azután elsősorban a Pireneusok felett, a Massive Centrale völgyeiben találjuk meg a *Homo erectusból* kifejlődött neandervölgyi ember továbbélésének a nyomait.[233] A Riss és a würm jégkorszak idején azután onnan az ember északi és déli úton népesítette be Közép-Európát, de a keleti irányban nem lépte át a Dnyepert, ettől keletre nem terjedt el, nem ismert egyetlen telepe sem. A Kárpát-medencébe föltehetően a déli úton, a Pó völgye felől érkezett, és itt megrekedt.[234]

Minthogy a továbbiakban, amikor már a kétségtelenül modern embernek tekintett (de az ősrégészek szerint Afrikából eredeztetett) gravetti népével a korábbi műveltségek embere még több mint tízezer évig együtt élt, és ebből a korszakból a jelenkori feltárások több olyan csontvázat hoztak a felszínre, amelyek a két embertípus jegyeit egyaránt magukon viselték, valamint a korábbi moustieri szerszámokat gyártó ember telepein is megjelentek az újabb népességet jellemző alkotások, joggal jelenthetjük ki, hogy a korábbi embertípus is már modern emberré vált erre az időre. S a korábbi és az utóbbi ember keveredés révén alakította ki Európa újabb embertípusát, a cromagnon embert. Ennek az egyik keveredési helye maga a Kárpát-medence, a másik pedig a Pireneusoktól északra elterülő Massive Centrale. Kétféle cromagnon ember típust különíthetünk el. A cromagnon A nagyrészt Nyugat-Európában élt, magasabb testfelépítésű és kifejezetten hosszú fejű volt, míg a cromagnon B elsősorban a Kárpát-medencét és környezetét jellemezte, alacsonyabb testfelépítésű és szögletes-fejű volt. Ezt a két embertípust akár az Eu18 és az Eu19 allélek hordozójaként is azonosíthatjuk.

Európában az átmeneti kőkor idején már "*minden készen állt ahhoz, hogy az ember áttérjen az élelmiszergyűjtögető életformáról az élelmiszertermelőre*", csak "*az elhatározás hiányzott*".[235] Megvoltak az aratáshoz szükséges sarló finom kőpengéi, ismert volt a föld megmunkálásához

233 Appenzeller (1998).
234 Gábori (1974), pp.: .269-272.
235 Gáboriné (1980), pp.: 246, 248, Ryan (1998), p.: 173.

szükséges csontkapa, ismert volt a kerámia égetés technikája,[236] hosszú távú kereskedelem bontakozott ki, ház formájú szálláshelyeken élt az ember, és iparokat is kialakított már. S ekkor, a würm leghidegebb szakasza hirtelen véget ért, és alapvetően megváltoztak Eurázsia időjárási, és következésképpen az emberi lét földrajzi viszonyai.

A Föld globális hőmérséklete[237] a würm jégkorszak mintegy 115 évezreddel a jelen előtt elkezdődő lehűlésével folyamatosan hűlt a mintegy 22 évezreddel a jelen előtti hideg tetőzéséig. Közben 55-65 évezreddel ezelőtt volt egy hideg tetőzés, amit egy rövid idejű felmelegedés (interstadiális) követett, ezáltal a würm jégkorszakot két részre osztva. A jégkorszak végét jelentő fölmelegedés nem volt egyenletes és folyamatos. A fölmelegedés kezdetben lassú volt, majd felgyorsult, és mintegy 15 évezreddel a jelen előtt hirtelen felmelegedést tapasztalhattunk. Ekkorra az észak-európai hatalmas jégtömb olvadék vizei elsősorban déli irányba, a Káspi- és a Fekete-tenger irányába távoztak, aminek következtében a dél-orosz síkság tökéletesen elmocsarasodott. A fölmelegedést kísérő csapadékosabb időjárás miatt ugyanígy a Duna-Tisza-köze és a Tiszántúl is elmocsarasodott, emberi településre alkalmatlanná vált. Tekintve, hogy ebben az időben még a Boszporusz is zárva volt, a Fekete-tenger a rajta átömlő hatalmas vízmennyiség és a világtengerek feletti beömlő víz magassága miatt édesvizű tóvá alakult. Mintegy 11 évezreddel a jelen előtt a fölmelegedés hirtelen lehűlésbe csapott át (idősebb dryas), ami azután mintegy másfél évezredig tartó jégkorszaki klímaviszonyokat eredményezett. Ekkor a jég az északi területeken ismét hízni kezdett, de kiterjedése dél felé nem növekedett, aminek eredményeként megváltoztatta a földrész viszonylagos terhelését. A dél-orosz síkság pedig közben kiszáradt. Az újabb olvadáskor Európa északkeleti területeiről az olvadékvizek ezért már nem a déli, hanem a nyugati irányba távoztak. Ezért, valamint a továbbra is száraz időjárás miatt a terület – és következésképpen a Fekete-tenger – kiszáradása folytatódott. 9 évezreddel a jelen előtt újabb lehűlés (ifjabb Dryas), majd egy fél évezred múltán újabb fölmelegedés következett, ahogy ezt a 7.

236 A késői Szeleta műveltséghez sorolt morva medencei Dolni Vestonice embere rituálisan összetörhető, fej nélküli szobrocskákat égetett agyagból. Az egyszerűbb összetörhetést az égetési technikájuk biztosította. Az itteni ember már ismerte a kerámia égetés titkait, jóllehet, az első cserepet edény céljára majd még több mint tíz évezred múlva égetik Japán területén. V. ö. Rudgley (1999), p.: 153, ill. Ryan (1998), p.: 151.

237 Lorius (1985), pp.: 592, 594, Winograd (1988), p.: 177, Flood (19995), p.: 29 alapján.

ábra szemlélteti,[238] aminek végére a Fekete-tó vízszintje a világtengerek szintjénél 130-150 méterrel mélyebbre került a kiszáradás miatt.

Az utolsó jégkorszak végeztével, elmúltával az emberősök egy része – a 18 ezer évvel ezelőtt kezdődött és a mai napig tartó felmelegedés hatására – a felmelegedett vidékeken idővel felhagyott az élelmiszergyűjtő halász-vadász életformával és áttért az élelmiszertermelő életmódra. Az európai folyómellékek elmocsarasodván, az emberek kivonultak onnét, s ekkor elsősorban a dombvidéki kultúrák fejlődtek tovább. A fölmelegedéssel együtt a gravetti műveltség is eltűnik mind a Kárpát-medencéből, mind pedig Nyugat-Európából – mert népe követte az északra vonuló tundrát és az azon élő rénszarvasokat – s fokozatosan Észak-Európát népesíti be.

A Kárpát-medencei würm utolsó lehűlő szakaszának népessége – társadalmi szervezettsége alapján – jól meghatározott nyelvvel rendelkezhetett, s emiatt mind a helyben maradók, mind az elmenők azonos tőszavakkal nevezhették meg a tundra és a lombos erdők határán lévő fákat, hiszen ez a határ ekkor éppen itt is megtalálható volt. Ha az akkori őslakók nyelvét ősmagyarnak avagy a magyar tudomány szóhasználatával élve finnugornak[239] tekintjük, akkor ez az az idő, amikor a finn ág távozott, a magyar meg helyben maradt. Ekkor jelenik meg a Kárpátok fölött a szvidéri műveltség, a későbbi ú. n. finnugor területekével harmonizáló kőszerszámokkal.

Az ifjabb dryas idején Kis-Ázsia teljesen kiszáradt, az Eufrátesz északi szakaszain nem folyt víz, és az itt települt korábbi, már a gabonatermelő és állattartó mezőgazdaságot folytató műveltségek eltűntek. Ebben az időszakban jelent meg a Balkánon az élelmiszer termelés, és terjedt el rohamléptekben a Földközi-tenger medencéjében, ahogy ezt a 4. ábra szemlélteti.[240] Ezek forrása mindenképpen a Földközi-tenger kiürült keleti medencéje, azaz a Közel-Kelet, amely korábbi műveltségei még kapás földművelést folytattak, és az ott termelt gabona (búza, árpa) még nem volt nemesítve. A minket érdeklő területen ennek a

---

238 Lásd a 72. oldalon.

239 A finnugor elnevezésben a második szóösszetevő mesterségesen létrehozott szó. Régészeti és írott emlékek alapján ugor nép, ugor nyelv soha sem létezett. Ha hajdani nyelvcsaládról akarunk beszélni, akkor helyesebb magyar-finn nyelvcsaládnak nevezni, mert mind a népesség, mind a nyelvszerkezet alapján ez a kettő jellemezheti. A két nyelv távolsága azonban rendkívül nagy, glattokronológia alapján 6 évezredet meghaladó, a 'nyelvrokonság' több generációs távolságot jelent, semmiképpen sem közvetlen egymásból leszármazást.

240 Lásd a 44. oldalon.

műveltségnek az északra húzódásával jelenik meg az élelmiszertermelés, és alakult ki a j. e. 9. évezred közepén a *Körös-Tisza-i* (Sztarcsevo) *műveltség*. Ez a műveltség hozhatta magával délről, azaz a Közel-Keletről a sejt örökítők Eu4 jellemzőjét, ami a magyarságnál közel 9%-os. A földművelő műveltség ugyanis eredetileg Anatóliától délre alakult ki, részben az euró-afrikai, részben a Kaukázus déli területeinek emberanyagából ötvöződve.

Korábban azt olvashattuk, hogy a Kárpát-medence a würm utolsó fölmelegedésekor kiürült, s a műveltségei észak felé költöztek el.[241] Most pedig azt láthattuk, hogy maradtak bőven 'túlélők' akik néhány emberöltőn belül, azaz kevesebb, mint egy évszázad alatt átvették a délről beérkezett mezőgazdasági technikát, sőt tovább is fejlesztették azt. Sokan maradhattak tehát, akik nem költöztek északra. Éles határvonal látszik ekkor a Kárpát-medencén belüli három műveltség között: a Körös-Tisza-i délről települt a Tisza mellé, ettől északra, keletre ott virágzik az újkőkori *bükki műveltség*, majd nyugatra az alföldi kerámia műveltsége,[242] azaz a *dunántúli műveltség*, később a *lengyeli műveltség*. Ez utóbbiak nem érkeztek sehonnan, ezek itt maradtak a jégkorszak fölmelegedésekor, s az élelmiszer termelés fölvételével párhuzamosan eléggé határozottan elváló műveltségeket mutattak. Érdekes módon a háromból kettő meg is felel a középső és a felső kőkorszak egymással nem érintkező műveltségeinek. A Duna völgye és a hozzá kapcsolódó Duna-Tisza-köze az ősműveltségeket tekintve lakatlan volt. A folyók mellé a gravetti műveltség érkezett, így a Tisza mellett is, Szegednél ismerünk gravetti telepet, ami ekkor ugyancsak betelepülőket jelentett. Mégis az újabb és újabb kerámia típusok ellenállás nélkül kerülnek – bár módosított formában – az egyik műveltségből a másikba.

28. Körös-Sztarcsevo-i, szalagdíszes kerámia, cucuteny, szvidéri ember és műveltség

Az ifjabb dryast jelentő rövid idejű eljegesedést hirtelen olvadás váltotta fel, majd még egy rövid, mintegy öt évszázados lehűlést követően a fölmelegedés állandósult. Ennek során a kanadai, mintegy 150 ezer köbkilométernyi vizet felduzzasztó ú. n. Laurentid-jégtömb meg-

241 Gáboriné (1980), pp.: 248.
242 Makkay (1982), pp.: 42-67.
243 Oppenheimer (1999), p.: 35.

repedt,[243] és annyi vizet engedett a világóceánokba, aminek hatására azok vízszintje hirtelen mintegy öt métert emelkedett. Ez a vízszintemelkedés azután számtalan gondot okozott világszerte. Víz alá kerültek az eladdig part menti és föltehetően emberekkel betelepült területek Eurázsiában több helyen. Így a mai Fülöp-szigetek, Indonézia hatalmas területeit öntötte el a víz, és válthatta ki az addig ott élőkben az özönvíz emlékképét.[244] Számunkra azonban sokkal érdekesebb, hogy e hirtelen vízszintemelkedést megelőzően a Fekete-tenger medencéje még tovább száradt, és a tenger a mai vízszintje alatt mintegy 150 méteres mélységben lévő vízfelülettel a jelenlegi területének mintegy a felére zsugorodott. A partvidéknek a korábbi mini-jégkorszakok alatti klímája azonban alkalmas volt emberi településre, ugyanakkor a Fekete-tavat övező környező területeké nem. A Fekete-tenger sósvizes feltöltődése az ezt követő időszakra esett, és a geológiai, rétegtani vizsgálatok szerint ez végzetes hirtelenséggel történt meg a Boszporusz hirtelen átszakadása miatt.[245]

A felmelegedéssel felolvadt, és a meglehetősen csapadékos időjárásból fakadó sok víz a Kárpát-medencében kimosta a továbbélő műveltségek nyomait, illetve korábbi leleteket rétegzett föléjük. A Kárpátok környékén és a Dunántúlon a népesség lecsökkent, különösen a síkvidéki területek ürültek ki. A barlangi kutatásokat sem követte a jóval költségesebb intenzív feltárás a nyílt színtereken. Ezért a jégkorszak fölmelegedése alatt is helyben maradt műveltségeknek alig ismerjük a nyomait, holott a későbbi időszakok egyértelművé teszik, hogy a dombvidéki műveltségek embere nem tűnt el.[246]

Az első újkőkori műveltségeket majd a folyó melléki megművelhető területekre érkezett új népesség alakítja ki, míg az egyedülálló és magányos bükki műveltség északi és délkeleti irányban is átnyúlt a Kárpátokon, és hamarosan meglehetősen nagy számú újkőkori telepet hozott létre.[247] Ez mindenképen arra utal, hogy a korábbi lakossága megmaradt, csak a régészeti leletei tűntek el a fölmelegedés csapadékhozama miatt. Ezért is van a genetikai kutatásoknak nagy jelentőségük számunkra, mert részben pótolhatják az innét hiányzó adatokat.

A Dunántúl továbbra is a mediterrán térségből töltődött fel emberanyaggal. A Kárpát-medencének a Duna által elválasztott két részén élők

244 Oppenheimer (1999), pp.: 62-66.
245 Ryan (1998), pp.: 128-134, Stone (1999), Kerr (1998).
246 Gimbutas (1982), p.: 27, Gimbutas (1991), pp.: 43.
247 Gimbutas (1991), p.: 103.

meglehetősen eltérő mentalitást mutattak, eszközeik, kerámiájuk tekintetében ezekben az évszázadokban nem látszik nyoma a mélyebb egymásra hatásuknak.

35 ezer éve Európában megjelent a képzőművészet, részben a barlangok belső falain lévő festmények, részben pedig a kőből faragott vagy agyagból kiégetett, elhízott formájú asszonyszobrok, az úgynevezett Vénusz-szobrocskák alakjában. Ez utóbbi a gravetti műveltséggel a Kárpát-medence közvetlen környezetében is megjelent. Ugyanakkor a Kárpát-medencén belül a délnyugat-európai barlangfestészet, – a bükki aurignaci műveltségű, Hildebrand barlangi, a barlangrajzok kezdetét jelentő, kecskére emlékeztető falkaparások kivételével – az antropomorf istenszobrokkal együtt, hiányzik. Az emberszobrokat ugyan a bükki műveltség Morva-medencében lévő telepén agyagból kiégették, majd összetörték, mintegy jelképesen feláldozták a termékenység jelképeként, de nem tekintették azokat istenségnek, hiszen arcuk sem volt.[248]

A bodrogkeresztúri, már gravetti műveltségben talált, kalcit lemezre karcolt Hold-naptár viszont reális kozmikus szemléletet tükröz. A Duna vonalától északra és keletre élt szögletes fejű, zömök, cromagnon B típusú embernek és elődeinek a hideg éghajlat kemény körülményeinek kellett ésszerűen megfelelniük, különben elpusztultak volna. Az a másik, a Dunától délre és nyugatra élt mediterrán embertípus pedig már ekkor hordozta magában az antropomorf istenségek elképzelésének hagyományát. Ennek a népességnek meleg éghajlati, mintegy édenkerti környezetből származtak az ősei, akiknek ezért hibás döntés ott kevésbé veszélyeztette a fennmaradását. Így a problémák átszellemített, anyagi jellegétől elvont megoldása, például az elemeket megtestesítő istenségekhez való imádsággal, az utódok számára is elfogadható szokás volt. Ez lehet a magyarázat a két műveltség eltérő reakciójára: nem volt azonos a gondolkozási módjuk! A hidegövi eredetűek folytatták a mellérendelő szemléletből fakadó szellemi életüket, míg a melegövből származók hajlottak annak elvetésére és az alárendelő szemléleti módot alakították már ki. A kettő egyértelmű szétválása, a Feketetó feltöltődését követő időtől a temetkezési helyek tárgyi mellékleteiből egyértelműen látható.

Mindkét Kárpát-medencei területen – embertípustól függetlenül – folytonosságot adva, egymásra telepedtek-épültek az egymást váltó műveltségek. Mivel a jégkorszak végén már használták a következő korszak, az újkőkor meghatározó földművelő eszközeit, bár még nem élel-

248 Rudgley (1999), p.: 153, Ryan (1998), p.: 151.

emtermelő tevékenységre, így hát amikorra ezen alkalmas eszközök földműves célokra való felhasználásának általánossá válása megtörtént, az élelmiszertermelésre való áttérés is – egyáltalán nem forradalmi hirtelenséggel, ám mégis mintegy évszázadon belül – megvalósult. A gabona 8300 éve érte el a Duna vonalát, s azt megelőzően félezer évvel jutott be a Vardar-folyó medencéjébe. Ennek a balkáni letelepedett műveltségnek az előzménye az anatóliai 10 ezer fős település, a többségében euró-afrikai hosszúfejű, valamint kisebb részben rövidfejű alpi és hosszúfejű protomediterrán népességű *Çatal-Hüyük műveltsége*, amely a Termékeny Félhold területéről tíz és félezer éve elszármazott protomediterrán *natufi műveltség* folytatása volt, s 8400 éve szűnt meg szétköltözés útján. A jégkorszak fölmelegedésétől kezdve addig néptelen Tisza mentén 8 ezer évvel ezelőtt jelenik meg a gabonatermelő Körös-Sztarcsevo-i vagy *Körös-Tisza-i műveltség* embercsoportja, mely a három különböző embertípusú népesség keveredésével új etnikumot alkotott. Ebben a keveredésben megtalálható a Kárpát-medence eltűntnek vélt emberanyaga is. Három emberöltőn belül, azaz 7900 éve már a Kárpát-medence őslakói is – mind a gracilis népességű dunántúli, mind a helyi cromagnon népességű észak-keleti domb és hegyvidéki műveltségek – átvették és meghonosították a növénytermelést, a kerámia-készítés technikáját, bár eltérő típusokat hoztak létre. Azaz némi változtatással átvették a földműves kultúrát anélkül, hogy embertani képük megváltozott volna, anélkül, hogy szellemi kultúrájukat a mezőgazdasági eljárást átadókéhoz igazították volna.

Így a társadalomban továbbra sincs vagyoni, rangi különbség az emberek között, az eszközök között nincsenek fegyverek, és nincsenek a telepek körül védművek. A kerámiák uralkodó jelképei a kozmikus rend tiszteletét, a termékenységi jelképek fontosságát és az anyajogú társadalmat tükrözik.

A második, a kisebb dryas idején az látható, hogy a Kaukázus északi területein megmaradt népesség a Fekete-tó északi környező területeinek kiszáradásakor a tó partjára telepedhetett.

Ugyancsak a tó partjára menekülhetett a kiszáradt Anatólia népessége egy része is, amelynek másik részével már a Balkánon, sőt a Kárpát-medence déli területeinek folyópartjain találkozhattunk. A Kárpát-medence környezetében, annak keleti peremén lakók egy része ugyancsak áttelepedhetett a tó partjára, leginkább sejthetően a Dnyeszter, a Dnyeper és a Prut közötti területekről, de erre vonatkozóan nincsenek hitelt érdemlő adatok.

29. Vincsa, erdélyi boian, tripoljei ember és műveltség

A 7500 évvel ezelőtti időpont környékén egy korszerűbb földművelő társadalom jelent meg a Körös-Sztarcsevo-i műveltségre épülve, s fel-váltotta a korábbi Körös-Tisza völgyi műveltséget. Ez volt a Vincsa mű-veltség, amelyet minden bizonnyal annak a népességnek egy része alkotott, mely a Fekete-tenger medencéjének a világtengerek megemelkedése miatti, a Boszporusz-gát átszakadásával történt özönvízszerű, katasztrofális gyorsaságú feltöltődésekor észak-nyugat felé menekült. A Fekete-tenger az áradásig még csak a mai vízfelület felét kitevő nagysá-gú édesvizű tó volt, s helyenként akár többszáz kilométer széles, föltehetően művelt, lakott tóparti sáv övezte. Annak klímája és talaja emberi településre és mezőgazdasági tevékenységre alkalmas volt. Az orosz síkságnak ekkoriban szárazabb lett a klímája, és annak kötött agyagos talaján létrejött növényvilág nem tette lehetővé emberi települések kiala-kulását.

A jelen előtt 7500 körül, a Fekete-tenger feltöltődésével egyidőben – és föltehetően annak következményeként – nemcsak a Kárpát-medencében, hanem mind Európában, mind Ázsiában, váratlanul és hirtelen, minden korábbi előéletet nélkülözve több új műveltség jelent meg. Ekkor jelenik meg a Hacilar és a Tell Halaf műveltség Kis-Ázsiában, töltődik fel újra Çatal Hüyük néppel, de ekkor jelenik meg a thessaloniki és a föntebb említett Vincsa műveltség is. Ezek közös jellemzője, hogy már nemesített gabonával, ekés földműveléssel, a rézöntés technikájával és ember formájú kerámiával rendelkeztek.

Mindezek előélete ma még ismeretlen.[249]

Ugyanakkor a férfi sejti átörökítő vizsgálatok is e területre utalnak, mint ahol több jellemző is feltűnik. Az Eu9-Eu11 jelző-csoport gyakorisága azokon a területeken a nagyobb, ahol ezek a műveltségek megjelentek.

Ekkortól jelenik meg a Kárpát-medence déli felében is az ember formájú és az írásjegyekkel karcolt kerámia, a rézöntés, valamint a már nemesített gabonafajták. Ekkortól négyszög alakú házakból álló telepeken laktak az emberek, a telep közepén több helyiséges közösségi házzal, ahol a szentély volt, valamint ahol a fémöntés és kerámiakészítés is folyt. Továbbra is megőrződik a kozmikus rend tisztelete és az egyenlősítő felfogás, amely a sírokból látszik, s a hitvilág pedig antropomorf isteneket mutat. Ugyanekkor az északi területeken, a bükki műveltség

[249] Mellaart (1982), p.: 101.

edényei továbbra sem ember formájúak, és kozmikus jelek kötegei, szalagdíszei láthatók rajtuk.

Ugyanebben az időben a Fekete-tenger nyugati partvidékéről terjedve jött létre a földművelő *karanovói és Duna-menti műveltség*, amely utóbbi 7500 éve jutott be Erdélybe. A bükki kultúrából, ötvöződve a dunántúli *lengyeli műveltséggel*, kialakult a *szalagdíszes kerámia műveltsége*, melynek alapnépességét a Kárpát-medence jégkorszakot továbbélő őslakói adják. Ez a Kárpátokról keletre is terjeszkedve 6800 éve létrehozta a – boian kultúrával kevert – *cucuteny műveltséget*, amely pedig hatással volt a 6 ezer éves *szvidéri műveltségre*. A Dunántúl és a Tisza-mente erős déli, mediterrán befolyásával szemben a Kárpát-medence észak-keleti őslakói tehát történelmileg rövid idő alatt áttértek a földművelő életmódra, s továbbra is hozzájuk köthető a magyar nyelv átörökítése és eredete.

A Fekete-tó gyors feltöltődésének katasztrófáját viszont a parton élő emberek úgy élhették túl, ha a magasabb területek felé menekültek. Ekkor kerülhetett vissza az északi sztyeppékre is az M170-el jelölt ág, a kisázsiai területekre pedig az Eu9-Eu11 csoport. Mindezeket az elágazásaik alapján a Kaukázusi emberhez köthetjük. Ezeknél az északi és a déli területek embercsoportja embertanilag is különbözik, és a jégkorszak lehűlő időszakában már nem éltek együtt. Az északiak az orosz síkság folyóvölgyeibe húzódtak már a gravetti korszakot megelőző időszakban, ők kapcsolhatók az M170-hez, azaz az Eu7 és Eu8 jelzőkhöz. A déliek meg tovább éltek a mai Grúzia és Örményország területén, és a würm fölmelegedését követő kiszáradáskor húzódhattak a Fekete-tó medencéjébe, és ők jellemezhetők az Eu9-Eu11 csoporttal. Az északiakat a würm leghidegebb időszakában a Krím-félszigetre húzódva meg is találhattuk. Tekintve a távolságot és a Fekete-tó északi és déli partjainak eltérő földtani körülményeit, a két csoport ekkori keveredése sem nagyon tételezhető fel. Azaz a két embercsoport tízezer évek óta nem élhetett már együtt, eltérő átörökítő szerkezetük ezért teljességgel érthető.

A Fekete-tó feltöltődésekor aztán mindkét csoport a földrajzi körzetének megfelelő irányban menekült a medence partjairól. Ekkor térhetett vissza Anatóliába az Eu4 egy része is, jóllehet, azok legnagyobb sűrűségét a Balkánon lehet megtalálni, azaz föltehetően Anatólia kiszáradásakor zömmel ebbe az irányba települtek át, és alkottak földművelő műveltségeket. Amíg az északi menekültek csakis vadász és állattenyész-tő területre kerültek (a sztyeppe sem akkor, sem később nem kapta meg az évi 200 mm csapadékát, hogy száraz gabonatermelésre

alkalmas legyen, sem az északi jég kiolvadásával oda hordott agyagos talaj nem volt alkalmas a kézi vontatású faekékkel való megművelésre), a déliek fokozatosan terjeszkedtek az öntözéses technikájukkal megművelhető, laza talajú termékeny területek felé. A sejti átörökítők vizsgálata így a régészeti adatokkal megfelelő, összecsengő kapcsolatba hozható. Gene-tikailag ez a népesség alig 20%-ot alkot a mai európai lakosságon belül. A déli népesség ugyanis a Mediterráneum partjai mentén terjedt, nem jutott be Európa közepébe. Az északi területeken meg valóban a későbbi kurgán műveltség azonosítható az M170 jelző terjedésével. Ekkor, és nem a jégkorszak hideg időszakában, hiszen a kialakulása nem tehető a würm lehűlési csúcsát megelőző időkre.

Az ekkori európai műveltségeket összefoglaló néven öreg-európai műveltségnek nevezhetjük. Elterjedését és szakaszolását a 8. ábra szemlélteti (lásd a következő oldalon).[251]

A Vincsa műveltség átalakítja a Körös-Tisza-i műveltséget, majd tovább terjeszkedik északra. Létrejön az erdélyi petresti, majd az északbalkáni boian műveltség. A bükki műveltség hamarosan átvette a korszerűbb földművelő technikát, ellenben nem vette át vele párhuzamosan az ember formájú kerámiát, hanem kialakította a sajátos kottafejes[252] mintázatú, a későbbiekben csak lineáris vonalkerámiának ismert műveltséget. Később kelet felé átlépve a Kárpátokat, a lösz talajú, a tenger szintjénél magasabban fekvő folyamközi hátságokon létrejön a Tripolje (cucuteny) műveltség. Mindezek békés, letelepedett földművelők, köztük harci cselekmény, rivalizáció nem látszik. Nem látszik nagy méretű kereskedelem sem, ellenben mégis jelen van az írás. Bizonyára nem kereskedelmi elszámolás formájában, hanem szakrális szövegekként. A műveltségek kialakulásával egyidőben, a j. e. 7500-7300 között már fejlett fémfeldolgozásnak lehetünk a tanúi ezeken a területeken. A j. e. 6. évezred végére a területen több település mérete a tízezres nagyságot éri el (pl. a Balkánon), és már bronzkészítés folyik. Annak ötvöző eleme kezdetben az arzén volt, majd később nem az ón, hanem az antimon a fő ötvöző elem – és ebben különbözik valamennyi más bronzkészítő műveltségtől. A Dnyeper partján, Kijev alatt pedig negyven ezres létszámú települést ástak ki ebből a korszakból, évezredekkel megelőzve a folyamközi ezres, tízezres városi településeket. A településeken azonban nem látszik védelem, nem látszik az uraság, nem látszik az alárendeltség, ellenben látszik a magas szintű kerámia és fémfeldolgo-

251 Cser (2000), p.: 135-ről.
252 Makkay (1982), Kalicz (1970).

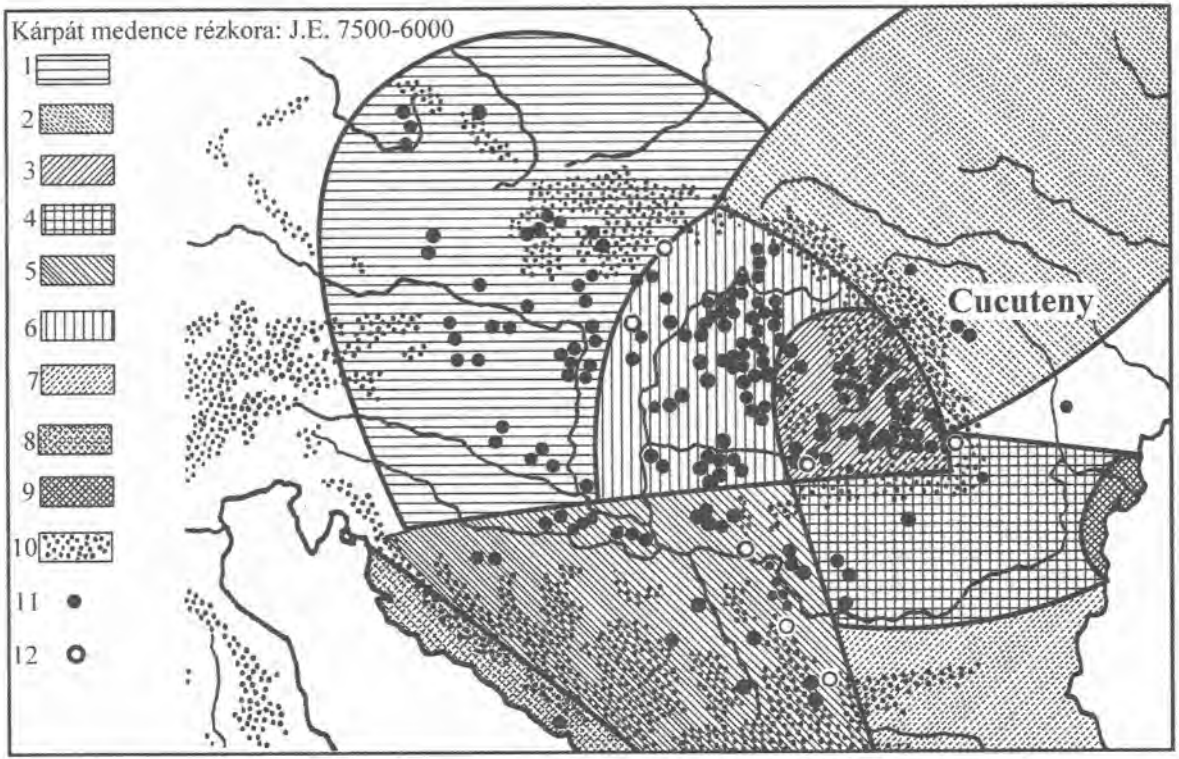

8. ábra. Az Öreg-Európa műveltségei és a Kárpát-medence rézkora.
1: lengyeli műveltség, 2: cucuteny műveltség, 3: Petresti műveltség, 4: boian műveltség, 5: Vincsa műveltség, 6: Tisza műveltség, 7: Karanovó műveltség, 8: Danilo-Hvar műveltség, 9: Hanangia műveltség, 10: hegyvidék, 11: rézfeldolgozó hely, 12: rézbánya. Nagy (1995), p.: 23 és Gimbutas (1982), p.: 21 alapján.

zás technikája. Kemencéik hőmérséklete elérte a vasöntéshez szükséges hőfokot is, jóllehet vasat nem öntöttek. Rezet azonban már a j. e. 7300-ban is. A rézkori műveltségek Kárpát-medencei elhelyezkedése, a réz-előfordulások és rézbányák eléggé közismertek (8. ábra).

30. Dunamenti, kurgán, bükki II. ember és műveltség

Az orosz sztyeppére is a Fekete-tó feltöltődését közvetlenül követő időben telepszik vissza az ember, de a műveltségek itt kezdetben kisállattenyésztő, majd a ló befogását követően már nagyállattartó és te-nyésztő közösségeket alkottak. Először a birkát, majd a lovat tenyésztették. Itt találjuk a legrégebbi lovaglás nyomait (zabla nyoma az emberrel eltemetett ló koponyában a Dnyeper partján, Dereivkában, j. e. 6500 körüli időből,)[253] s a ló befogását követően a marha tenyésztése terjedt el. Saját fémük nem volt, azt a nyugati, észak-nyugati műveltségektől szerezték be.[254] Ellenben már j. e. 7500 körül megtalálható náluk a társadalom kasztosodása, vele párhuzamosan az emberölésre alkalmas fegyver is. Hitvilágukban a megszemélyesített elemek, mint istenek jelennek meg. A ló befogása után hamarosan meg is indulnak – csoportosan és fegyveresen – hódítani. Előbb dél-nyugatra, majd nyugatra, később észak-nyugatra törnek be. Első hullámukban kiirtják, későbbi hullámaikban csak felőrlik, leigázzák a nyugaton települt védtelen, földműves közösségeket, mind délen a Balkánon, mind északon a szvidéri műveltség területén, majd behatolva a Kárpát-medencébe annak a sztyeppei területein is. Magukkal hozzák a háborút, az emberölést és ekkor jelennek meg Európa-szerte a védett dombtetői várak, az 'uraság' szállásával, valamint az oda telepített szakrális és fémfeldolgozó központokkal. Velük párhuzamosan terjedt az uraságnak kijáró halomsíros, azaz a kurgán típusú temetkezés is, és alakul át a kőbalta is emberölő eszközzé, harci baltává. Először a legeltetésre alkalmas folyóvölgyek mentén telepednek meg, ahol az első hullámban kiirtják az ottani földműveseket (Balkán), majd a második hullámtól látható a rátelepülés. Ennek során nyomul a műveltség nyugatra és szorítja maga előtt ki a vonalkerámiás műveltséget, és váltja fel pásztorműveltséggel, ahogy ezt a 9. ábra szemlélteti. A Kárpát-medencében ez elsősorban a Duna-Tisza-közét, majd a Dunántúlt érintette, aztán a harmadik hull-

253 Anthony (1996), Gimbutas (1991), p.:.353.
254 Gimbutas (1992), p.: 369.

ámban történő mozgásnál települ be a Maros-völgye is, és válik a Tisza-völgye teljesen a kurgán pásztorok területévé. A kurgán emberei a Fekete-tenger északi pereméről eredtek, és ők vihették magukkal az M170 jelzőket is. A bükki műveltség területe és az Északi-Kárpátok területe azonban sokáig érintetlen marad, ott később is csak a két műveltség ötvöződése mutatható ki, kiirtódásuk nem látszik, de az M170 jelző sem dúsul fel.

A III. kurgán-vándorlásnál tapasztalható nagy mértékű elvándorlás a Dnyeper vidékéről is az Urál felé, de ekkor húzódik fokozottabban északra a szvidéri műveltség is. A szvidéri műveltség az ú. n. finnugor műveltségekhez kapcsolható.[255] A würm fölmelegedése utáni északra költözésnek a kurgánmozgásokat követő kísérője lehet tehát a TAT jelző, azaz az Eu13 és az Eu14 kialakulása. Ezek az emberek a III. kurgán mozgás idején az európai műveltségek fő áramlataiból az északi erdős, tundrai területekre menekültek, az öreg-európai műveltségből ezzel kiszakadtak és elzárkóztak. Minthogy ez a kiszakadás a würm fölmelegedésekor kezdődött, azaz a jelen előtt 5-6 évezreddel kezdődő kurgán-vándorlásokat megelőzte, majd azokkal egyidejűleg folytatódott,[256] az elzárkózás maga pedig a j. e. 5-6. évezredben következett be, az ezt jelző sejt átörökítői változás 4 évezredes kora összhangban is van vele (9. ábra[257], lásd túloldalt).

Az esőztető földművelést folytató, összefoglaló nevén *Duna menti műveltség* – amely időnként odébb települve egyedülálló erdőégetéses technikával újította meg a föld termőképességét – Duna II. szakaszában a Duna mentén nyugatra terjeszkedik, s 6500 után a német síkságra érve megteremti Nyugat-Európa újkőkorszakát. Viszi magával az Eu19 jelzőt is, de minél távolabbra kerül, annál kisebb az aránya, részesedése az ott uralkodó Eu18 jelzővel szemben. Itt is hiányzik az ember embernek való alárendelése, semmiféle főnökség nem mutatható ki a dunai kultúra ma germánnak jegyzett falvaiban.

Az ugyanekkor, az ugyancsak az elöntött Fekete-tengeri partvidékről újra benépesülő Termékeny Félhold területén – Mezopotámia déli részén – terjedt el az öntözéses földművelés, amelynek technikája natufi és helyi műveltségi előzményekkel föltehetően ugyancsak a Fekete-tó elöntött peremén kerülhetett kidolgozásra. Ezen a területen való alkalmazásának, továbbfejlesztésének, az itt szükséges öntözéses földműv-

255 László (1974), pp.: 229-30, László (1967), p.: 23.
256 Sherrat (1998a), p.: 169.
257 Cser (2000), p.: 144-ről.

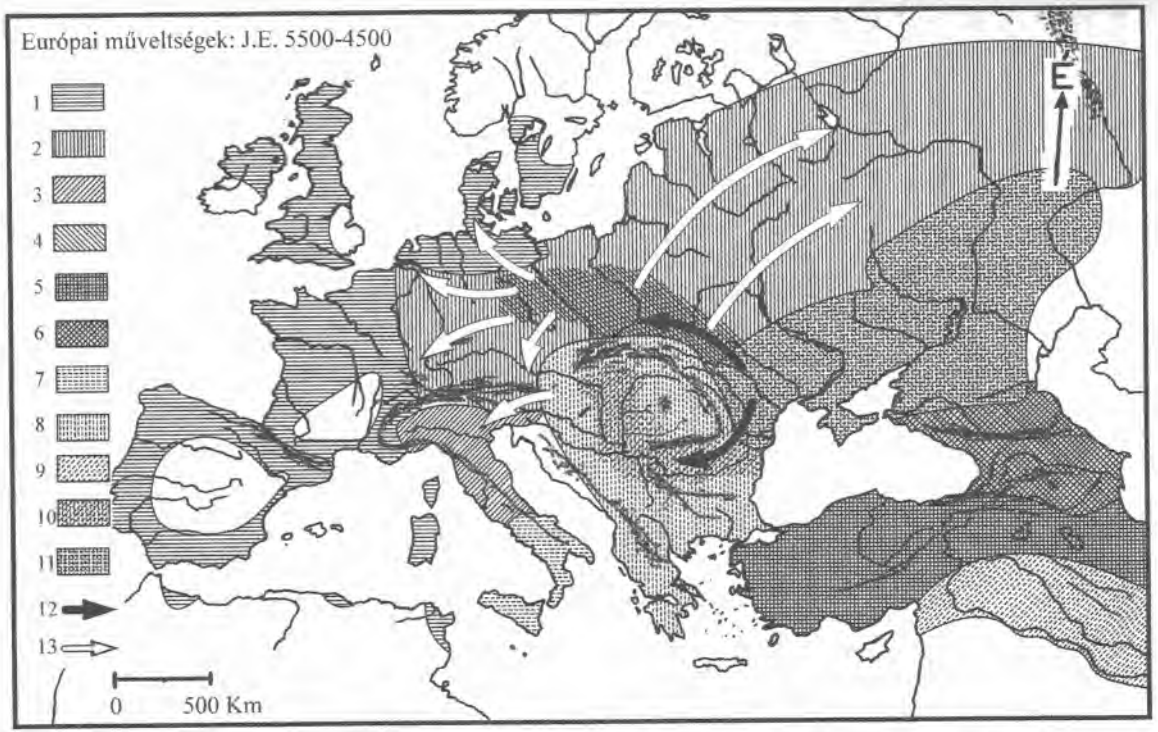

9. ábra. A vonaldíszes kerámia műveltségének 'menekülése' a kurgán betörés elől.
1: nyugat-európai megalit műveltségek, 2: szalagdíszes kerámia terjedése, 3: észak-olasz csoport, 4: a szalagdíszes, az-az a kottafejes kerámia műveltsége forrása, 5: anatóliai kora-bronz korszak műveltsége, 6: kaukázusi kora-bronz korszak műveltsége, 7: dél-olasz műveltségek, 8: kárpát-medencei fémutánzó kerámia, bronz kori műveltség, 9: folyamközi városi műveltség, 10: kurgán műveltség terjedése a Kárpát-medencében, 11: sztyeppei kurgán műveltség, 12: 2. Kurgán mozgás, 13: szalagdíszes műveltség menekülése. Sherrat (1998), p.: 169 és Gimbutas (1991), p.: 385 alapján.

elés terjedésének, kiépülésének és fenntartásának viszont előfeltétele volt az együttműködő nagyobb embertömeg. Az öntözőrendszerek kiépítéséhez-karbantartásához nélkülözhetetlen az összehangolt emberi tevékenység és ezt az ezen a területen az emberi alárendelést alkalmazó templomgazdaság létrejötte biztosította. A templomgazdaság a szintén földművelő *boian kultúra* mediterrán etnikumának északra terjedésével egyidőben Kelet-Európában is megjelent. Később a Nílus menti társadalomban is létrejött a templomgazdaság, és ott már nem a városállamok rendszerén, hanem területi királyságot alkotva építette fel monumentális kőépítményeit. Ezek fölépítése ugyancsak hatalmas embertömegek együttes célirányos tevékenységét igényelte.

XV. Támadó népek, hatalmi elitek a Kárpát-medencében[258]

31. Harcibaltások népe

A kelet-európai sztyeppén észak és kelet felé az Urálig jutott halászvadász társadalmak 8 ezer éve folytatnak állattartást, állattenyésztést is. A kezdetben csak vadászott, de később befogott fő állatuk, a ló a temetőikben is megjelent, azaz szakrális jelentőségre tett szert. A Kaukázustól északra és a cucuteny műveltségtől keletre kialakult férfielvi, szegényekre és gazdagokra tagolt pásztortársadalomban már j. e. 7500 körül felbukkan az emberölő fegyver. A sírok mellékletei születési előjogokra utalnak. A hitvilág elemei egyeznek a későbbi indoeurópai hitvilág elemeivel. A 7 ezer éves lovas közlekedés magyarázza a hatalmas terület egységességét. A lovaglás 6500 éve immár bizonyos tudománya pedig lehetővé tette a marhatenyésztést. Ekkor a kőbaltából harci balta lesz, és a főemberi dombsírokban emberáldozatokkal temetnek. Az ugyanekkor kialakult *Ubaid műveltséget* – a lovaglás kivételével – hasonló elemek jellemzik a rabszolgaság, és itt nyilvánvalóan már a templomgazdaság formájában.

A *halomsíros* vagy *kurgán műveltségű harcibaltások népe* ugyanekkor találta fel a háborút éppen e három eszköz: a ló, a fegyver és az önmaga magasabbrendűségi tudata birtokában. Előbb a balkáni Vincsa kultúrát

258 Lásd Cser (2000), pp.: 141-170.

égették fel, és terjesztették el a folyóvölgyekben a pásztorkodást. Ez azonban még nem volt igazi háború, mert nem volt védekezés. Aztán idővel a földművelés visszatért és feloldotta a kurgán műveltség elemeit, maradék népességét és a velük oda került M170 jelzőt. Erre az időszakra esik a rézötvözési technikák megjelenése. Előbb az arzén, majd az ón az ötvöző anyag. A Kárpát-medencében azonban, – szokatlan módon – az antimon ötvözi a rezet bronzzá.[259] Az antimonbronz meg is marad egészen a vaskorszak közepéig, mert minősége és ára egészen a Kr. u. V-VI. századig versenyképes a vassal, és a Kárpát-medence látja el fémmel Európa nagy részét, az etruszk területtől kezdve egészen Skandináviáig.[260]

Amint láthattuk, a Kárpátok északi-keleti vonulatai körül az eredeti lakosság megmaradt, a hódítókkal csak részben ötvöződött, ám még sem jelent meg itt a gazdag és a szegény ember a temetkezési helyeken. Erdély északi részében még a Kr. e. V. században is egalitárius temetkezést tapasztalhatunk. A területen nem jelent meg az antropomorf kerámia sem, ami eléggé határozott jele annak, hogy nem voltak a területnek néven nevezett istenei. Nem találhatók meg a templomgazdaság nyomai. A terület népe kisebb közösségekben élt. Rájuk lehet jellemző az, amit Herodotos a szkítákkal kapcsolatban megjegyez, nevezetesen, hogy nem gyűjtenek vagyont, nincs semmijük, de meghódítani sem érdemes őket. Nem tűrik ugyanis a rabszolgaságot, fellázadnak, inkább meghalnak, pedig aranyuk annyi van, amennyit akarnak. Ez a leírás, ez a szemlélet köszön vissza a későbbi magyarnak nevezett kultúrából.

Ugyanez történt ezer évvel később a Duna és a Tisza völgyében is, *Baden-Vucedol műveltségként* a II. kurgán invázió idején. A tízezres települések lakossága megritkult: megölték őket, vagy az írástudásukkal együtt délre, a görög szigetekig, vagy akár Egyiptomig menekültek. A kisebb települések azonban, különösen a cucuteny kultúra területén érintetlenek maradtak. Ez a terület kevésbé kurganizálódott, mint a Duna-Tisza mentén élők, akik a hódítóknak alárendelten éltek, s rézeszközökkel váltották meg életüket. A dombokon fémöntő és fegyvergyártó műhelyekkel ellátott erődök jelentek meg, s eltűntek a közösségi helyiségek, szentélyek. Elő-Ázsiában viszont, a folyóvölgyekben ekkor jött létre a városok és városállamok rendszere, egyben megjelent az írás és a bronz. 4800 éve a kurgán műveltség a Kaukázus északi felén átalakult juhot és marhát tartó késő-jamna műveltséggé, ami ötszáz év

259 Miske (1904).
260 Bárczy (1999). p.: 11.

múlva már a Balkánon volt. Feltűnő jellemzője a kerekes kocsi, aminek Budakalászon 5 ezer éves kerámia modelljét ásták ki. E műveltség indította el a tiszai kultúrát is felégető III. kurgán inváziót, aminek a végén a hódítók beolvadtak a helyben maradt leigázottakba. Ekkor távozott a Dnyepertől keletre települt szalagdíszes kerámia népének egy része az Urál környékére, és vitte magával azt a génjelzőt, ami aztán az ottani elzárkózottságukban a TAT jelző lett. De az Észak-keleti-Kárpátok műveltsége és népessége még ekkor is viszonylag érintetlen maradt. Válaszlépésként mind az állattenyésztés, mind a rézművesség felértékelődött, a lakosság megtanulta megvédeni magát. A proto-indoeurópai hódító elit Kárpát-medencei beolvasztásával a sztyeppei hódítók felbukkanása itt ezer évre megszűnt. Ugyanakkor ez a hódító nép és nyelv más irányokban a későbbi indoeurópai népek és nyelvek kezdeményeit eredményezte.

Figyelemre méltó, hogy a II. és a III. kurgán-mozgásnál a Balkán ősi kultúrája dél felé 'menekült.'[261] Ekkor töltötte fel ez a műveltség a Cikládokat, majd kerülhetett esetleg Egyiptom földjére is.[262] A balkáni részen a társadalom kasztosodása már az II. kurgánvándorlás alatt megtörtént. Ugyan már a Vincsa műveltség is antropomorf szemléletű volt, de a templomgazdaság kialakulását korábban itt még nem lehet kimutatni. Tőlük joggal származtatható az egyiptomi uralkodó elit, akik nem a viszonylag közeli Folyamközben elterjedt hatvanas, hanem az Európában szokásos és elterjedt tízes számrendszert vihették magukkal, és hozhatták létre a történelem során az első területi államot, vihették magukkal a későbbi székely/magyar rovásírás ekkori jeleit. A Cucuteny (Kárpátok-menti) műveltség azonban még ekkor is tovább őrzi eredeti jellegét, érintetlen maradt.[263]

A III. kurgán-mozgással párhuzamosan az északabbi területekről indult el komoly népmozgás (9. ábra), de nem csak nyugati irányban, hanem keletre, az Ural felé is.[264] Itt fogható meg egy esetlegesen ragozó nyelvet beszélő embertömegnek az Ural felé áramlása.

Ez vihette magával a Kárpát-medence őskultúrájának a nyelvét eset-

261 Gimbutas (1991), pp.: 384-391.

262 Érdemes lenne további célzott vizsgálatokat folytatni a sejti férfi tulajdonság-örökítőkkel például a Nílus völgyében, illetve az Egyiptom és Szudán határvidékén élő és magukat a magyarok leszármazottainak valló fekete bőrű, muszlim magyarábok között. A magas Eu19 arány a görögországi makedónok között szintén ennek a vándorlásnak lehet a nyoma.

263 Gimbutas (1991), p.: 401.

264 Sherrat (1998a), p.: 169.

leg már töredékesen, majd ez a nyelv pusztulhatott le az erdei, lazább közösségi élet ideje alatt, és vált az ú. n. ugor nyelvekké. Ha volt 'ugor' nép, akkor itt érhető tetten. Fordított folyamat nyelvi alapokon sem értelmezhető.

32. Harangedényes nép, illír pásztorok, kimmerek

A Kárpát-medencei réz és antimon bronz ötvözete Európa számára elsődleges forrás volt. A bronzkor elején a harcias, férfi istenséget tisztelő, a társadalmi egyenlőtlenségben érdekelt műveltség fokozatosan nyugatra vonult. Helyére, a Dunántúlra és a Tisza mellé visszatért a délre költözöttek egy része, s átmenetileg visszaállította az egyhelyben lakó falvas települést és az egyenlőség társadalmát. 4600 éve a Dunántúlról, Somogy területéről megindul a harangedényes műveltség ('nép'), mint hatalmi elit inváziója nyugati, dél-nyugati irányba, hogy teljessé tegye Európa indo-európaizálását. A Dunántúl tehát inkább Nyugat-Európához sorolható ekkor, a Tisza mente inkább a sztyeppéhez, a Felvidék és Erdély azonban önálló. A Kárpát-medence hármas műveltségi tagozódása továbbra is élénk valóság. Az erdélyi sírok még nem ismerik a gazdag és a szegény elkülönülését.

A késő-jamna műveltség 4550 éve tovább terjeszkedett a Turáni-medence felé is. Az ott kialakult, ma árjának tekintett népek ötszáz év múlva meghódítják Iránt és Indiát. Ugyanekkor indulnak meg Pamír alatti őshazájukból keletre a türk népek, akiket a pontuszi lovas népek nyomtak ki a Turáni-alföldről 4000 éve, a bronzkor kezdetén. A Tien-Sannál az ogurok északra mennek, az oguzok pedig a mongol medencébe. Utóbbiak mongolokkal keverve és megerősödve utóbb több nyugati irányú népmozgást indítottak el. A következő, a ló vontatta harci szekeresek árja vezetésű inváziója Mezopotámiát éri. A ragozó hatti nyelvből kialakul az első indoeurópainak tartott hettita, s a harciassá vált ragozó nyelvű kassiták segítségével az árják a sumér birodalmat is megdöntik. Az árja, a harci szekeret eredményesen használó hikszoszok uralma aztán 3500 éve Egyiptomot is elérte. 3000 éve dél-nyugatról még az *illír pásztorok* érkeznek a Kárpát-medencébe, főként a Dunántúlra. Erődöket építenek a dombokra, palánkvárakat a mocsarakba. Halomsírjaikban urnás temetkezés van. Az urnákon háromszög alakú nőalakok szőnek, fonnak, lanton játszanak. A bronz használata ekkor már általános. A medence keleti felén ugyanekkor megjelenik a – sztyeppén dél felé hódító, s hatalma végén a szkítákkal szembekerülő –

kimmerek vezér törzsének nem nagy számú lovas-pásztor műveltsége, és hamarosan beolvad a helyi lakosságba. Azaz az őslakosság ekkor is megmarad, azonosan a Cucutenyvel. Az erdélyi sírok még most sem mutatnak rangbéli különbséget az emberek között.

33. Szkíták, agathyrsik

A vasat itt már a vaskorszakot jóval megelőzően ismerték. A Tátrában Kr. e. 1900-ból származó vaskohó maradványaira bukkantak. A hettiták Kr. e. 1800, az erdélyiek Kr. e. 1700 óta gyártanak vasat. A vasgyártás ismeretét a Földközi-tenger keleti medencéjébe és a Nílus partjára sokkal később, a *tengeri népek* inváziója vitte el Kr. e. 970-ben[265], amikor a hettita, a mitanni és az egyiptomi, de még az asszír hatalom is megroggyant. Az európai vaskor kezdete Kr. e. 750, meghatározói ugyanabban az időben keleten a *szkíták* a Kárpát-medencétől Közép-Ázsiáig uralkodva, nyugaton pedig a *kelták*. A Kr. e. 900 körüli lehűlés és szárazabbá váló éghajlat megmozdította a pásztortársadalmakat. A mongol sztyeppei mozgás indította el a masszagéták részéről a szkíták kiszorítását az Aral-tó környékéről, a szkíták pedig a pontuszi sztyeppén a kimmereket szorították ki a hatalmi elit pozíciójából. A szkíták, közismert görög nevükkel szemben magukat *szaka* néven nevezték, ami szarvast jelent. Eredetmondájuk anyaközpontú, a nők még katonáskodtak is, később azonban már sírmellékletként szerepeltek, ami szerint tehát alárendelt szerepre kényszerültek. A szkítáknak három társadalmi rétegük volt: hatalmi elitként a királyi szkíták jelentek meg, a középső volt a katonai réteg, és alsó rétegként a letelepedett földművelők-állattenyésztők foglaltak helyet, akik nyelvi, népességi hovatartozása kétes, általában nem azonos magával az uralkodó királyi szkítával. A királyi szkíták valószínű indoeurópai etnikuma a hosszúfejű, kaukázusi embertípushoz tartozott. A Dnyeper és a Don között laktak, s a kurgán hagyomány folytatásaként a Donyeck északi medencéjében temetkeztek. A király mindenható úr volt, az alárendeltség természetes volt közöttük.

265 Ez az új, módosított időpont nem felel meg a hagyományos Manhetto királylistái alapján megbecsült időpontnak, ami még Kr. e. 1200 körüli értéket adott meg. A tengeri népek inváziója III. Ramszesz 8-ik évében történt. Peters és munkatársai könyvükben kétségen kívül bebizonyítják, hogy a III. Közbenső Időszak időrendje hibás, a korszakot megelőző időket kb. 250 évvel le kell szállítani, és a III. Közbenső Időszakot ennek megfelelően össze kell nyomni. Lásd Peters (1991).

A katonarétegnek a harc volt a mindene, az ölés dicsőségnek számított. A szkíták találmányuk, a hagyományoshoz képest kétszeres távolságra hordó visszacsapó íj miatt sokáig verhetetlenek voltak. A meghódított népeket nem igázták le, hanem más katonanépektől való védelem fejében élelmet, fémet, fegyvereket és arany tárgyakat kaptak tőlük. Így a katonaréteg nem zsákmányolt, de a vezető elit hatalmas arany kincseket halmozott fel. A királyi szkíták egyik törzse, a pártus, a Kr. e. IV. században, Perzsiában a Pártus Birodalmat alapította meg. A görögöknek a Balkánra rabszolgát és gabonát szállítanak, cserébe elsősorban bort kapnak. Ez az ital lehűti harciasságukat, ami végül hatalmuk összeomlásához vezetett.[266] A letelepedett 'szkíták' egalitárius fém-műves társadalmakat alkottak. Valójában sem embertanilag, sem műveltségüket tekintve, és bizonyára nyelvüket tekintve sem azonosak a vezér és a katona népességgel. Hérodotosz szkíta uralmi területen élőknek tekinti, és külön nevekkel illeti őket. Kultúrájuk, életmódjuk alapvetően különbözött a szkítákétól. A gabonát és a fémet ők szolgáltatták. Kiemelkedik közülük a Kárpátokon kívül, a Dunába ömlő folyam mellett (a Szeretről, ill. a Prutról lehet szó) élt *agathyrsik* népe, akik valójában a korábbi cucuteny műveltség területén éltek. A szkíták a Kárpát-medencében a Kr. e. VI. században kisebb létszámban már előfordultak, majd Kr. e. 300 körül, hatalma elvesztésekor a királyi törzs is beköltö-zik. Erdélyben és Mátraalján találták meg fejedelmi sírjaikat, majd beleolvadtak az őslakosságba. Krónikáink a szkítákra, mint a magyarok őseire hivatkoznak. S ha a magyar népi kultúra és a szkíta kultúra ki is zárja egymást, a szkíta területen, szkíta fennhatóság alatt élt magyarság nem elképzelhetetlen. Hérodotosz is a cucuteny kultúra területére tette a letelepedett, gabonatermelő 'szkíta' törzseket.

34. Kelták, rómaiak, dákok, szarmaták, jazigok, jászok

A *kelták* a Kr. e. második évezredben tűntek fel a Duna forrásvidé-kén, majd Hallstattban az első korongozott cserepekkel, és a *Le Tène műveltségben* Kr. e. 450 körül. Pásztortársadalmuk eleinte még békés volt. A harangedény műveltség bronzkori elitjének és Nyugat-Európa újkőkori letelepedett lakosságának a keveredésével alakulhattak ki. Társadalmukban nemes pásztorok, lovasok és nem nemes földművelők

266 Később majd az avar birodalom, ill. hatalom összeomlását indokolja hasonlóan a féktelen részegeskedéssel egy bizánci fogságba került magyar.

kultúrája élt együtt. A társadalom hármas tagozódását ők is elfogadták. A született katonai népesség mellett a druid papszerű értelmiség alkotta a két felső réteget, az alsót a szabadok. A rabszolgák nem alkottak réteget. Szóban oktattak, az írást tiltották. Hitvilágúk éppúgy eltér az ind, mint a germán hitvilágtól. Még ha számos közös elemmel rendelkezett is, 33 istenségük volt. Lélekhitük szerint a halállal a lélek a túlvilágra születik, melynek neve béke, az inneni világra születéssel pedig az onnanin meghal. Ez az elképzelés a nordikus és a későbbről ismert magyar felfogás között foglal helyet, s egybecseng az Aveszta paradicsomával. A szó teremtő erejű náluk, a megnevezés jelenti a lélek születését, mint a kereszténységnél az ugyancsak a megnevezést is jelentő keresztség, sőt Püthagorasz korabeli felfogása is erre rímel. A kelták tisztelték a nőket. A nő harcos és druid is lehetett, s a királyság is – valójában azonban fejedelemség, főnökség, királyt csak hatalmuk vesztése után, a Brit-szigeteken választottak – öröklődhetett női ágon. Mindez elképzelhetetlen a görög, a római és a germán nők esetében. A római hódításokig a kelták nem hódítottak. Kr. e. 600-tól a Pó-síkságon vannak, de csak Kr. e. 400-tól kezdik meghódítani az etruszkokat. Ennek kudarca után a rómaiak elől a Brit-szigetekre települtek, aminek eredményeképp kialakult az ír nép. Keleti határuk a szkítákkal évszázadokig ugyanaz maradt. A Kr. e. III-I. századi Kárpát-medencei kelta honfoglalásban is elsősorban a kelta kultúra terjedt, nem pedig maga a kelta etnikum. Kiváltképp a vasfeldolgozás terjedt el, s ezen a területen ekkoriban jelentek meg az első tartósabban használt vaskohók is. Erődített városokat, nagyméretű földvárakat és úthálózatot építve, hatalmi központok rendszerét alakították ki a Dunántúlon és a Duna-Tisza-közén. A helyi, paraszti népességgel erősen keveredtek, annak műveltsége befolyásolta műveltségüket. Még a hamvasztásos temetkezésre is áttértek. Így a bükk-cucuteny kultúra tehát továbbra is ugyanott fennmaradhatott, mint korábban, sőt részben már a Dunántúlra is átterjedt.

A kelta uralmat a Dunántúlon Kr. e. 12-ben a *római* váltotta fel, amivel ott megjelent a templomgazdaság és a személyi földtulajdon. Ugyanakkor Erdélyt meghódították a *dákok*, akik hatalmukat Észak-Magyarországig és a Fekete-tengerig kiterjesztették. Itt továbbra sem volt templomgazdaság. A dákok vagy trákok, egyistenhitük szerint halhatatlanok voltak. A dák uralomtól északra és keletre, a rómaitól nyugatra eső Kárpát-medencei területeken pedig megjelent a szkítákat leverő, az Ural déli lejtőiről érkezett *szarmaták* hatalma, akik először a Kr. e. IV. században érkeztek a Volga alsó folyásához, a finnugorizmus szerinti ugor szétválás területéről és idején. A rómaiak terjeszkedésének a Kárpát-

medencében és a Fekete-tengernél éppen a dákok, valamint a hosszú lándzsás és acélpáncélos nehézlovasságot feltaláló szarmaták szabtak határt. Keleten pedig a Pártus Birodalom. A rómaiakkal ugyan először terjedt a hódítók nyelve is, s Pannónia jelentős tartomány lett, mégis a római uralom nem érintette az ott már korábban élt lakosság etnikai, nyelvi összetételét. Mindenesetre az első magyar nyelvemlék Pannóniából ered, mert amikor Kr. u. 359-ben Constantius császár odament megmagyarázni a falusiaknak az adóemelést, lemarházták. Kr. u. 325 után pedig keresztény templomok épültek Pannóniában. És mivel előzőleg a szarmatáknak a mai ukrajnai területről a Duna-Tisza-köze északi részére először betelepülő *jazig* törzse sírjaiban fegyver nincs, s a fér-fi és nő egyenértékű, tudjuk hogy ők vagy nem is voltak valódi jazigok, vagy pedig hamar beolvadtak az őslakosságba, azaz nem alkottak meghatározó néptömeget, eredeti műveltségüket elveszítették. A később, Kr. u. 259 körül betelepedettek azonban már a harcos lovas társadalom jegyeit mutatják, de viszonylag szűk – legeltetésre alkalmas – területre kerültek, így ők is hamar beolvadtak a helyi lakosságba. A Kr. u. 271-ben a falvakba történt betelepedéskor pedig a helyi lakosság – a szar-matáktól kapott, a rómaiak ellen szolgáló fegyvereket a szarmaták ellen fordítva – fellázadt, és elüldözte a vezető elitet, akik a rómaiakhoz és a germánokhoz menekültek. Utolsó beköltöző hullámuk a hunok elől menekülő alánoktól érkező jászság volt Kr. u. 370 körül. A szarmatákkal mindenesetre dinári-taurid, dinári-kelet-balti, turáni és pamiro-turáni típusú embertani elemek jöttek a Kárpát-medencébe.

S ha folytatjuk a Kárpát-medence keleti területei régészeti anyagának az időbeli feldolgozását, akkor azt láthatjuk, hogy az írott történelmi időkben sem kerül ez a terület elnyomó hatalom igája alá. A kimmerek vezértörzse hatalmuk vesztésekor ide érkezik és beolvad. Ugyanez látszik a szkítáknál néhány évszázad multán. A kelták megjelentek ugyan a terület nyugati részén, de jelenlétük nem feltétlenül uralmi jellegű, és a rómaiak elleni harcuk vereségét követően ugyancsak a terület északkeleti részére menekültek, és ott beolvadtak.

Erdély később a dákok érdekeltségi területévé vált, de nem alakult ki ekkor sem igazi dák uralom. Ugyanakkor Josephus Flavius úgy értesült, hogy ezen a területen egyistenhit uralkodott. A rómaiak sem kívánták átlépni a Dunát, nem kívánták kiterjeszteni hatalmukat a keleti területekre, jóllehet, a Fekete-tengerhez vezető szárazföldi út biztosításában érdekeltek voltak, és erre lépéseket is tettek. Ők végül is mai időszámításunk kezdete környékén kerültek csak be a területre, majd itt találkoztak a szarmatákkal, akik mellett keletről – föltehetően a Kár-

pátok külső pereméről – megindult egy helyhez kötött földművelő társadalom betelepülése. A szarmata jelenlét régészeti leletekben elhanyagolható mértékű.

Mindezekből arra következtethetünk, hogy a genetikai jegyek ezen ideig a számos betelepülés ellenére sem nagyon módosulhattak, hiszen a betelepülők számaránya töredéke lehetett az eredeti lakosságénak. Ezen a területen tehát a lakosság zömében eredeti, a jégkorszak utáni embertani jegyeit megőrizhette. Ha ez a jegy az Eu18 és Eu19 (M173) génjelzőket mutatta fel, akkor ezek a génjelzők ebben az időszakban továbbra is itt jellemző mértékben megmaradhattak.

35. Gótok, hunok, longobárdok, gepidák, avarok, frankok, bolgárok, magyarok

Európában a Kr. u. 300 körüli lehűlés kiszárította Európa északi területeit, az északi legelőket, és ez megindított egy népmozgást északról a déli sztyeppei területek irányába, s az északi nomádok Kr. u. 200 után dél felé törtek. Az osztrogótok és vizigótok a Krím-félsziget előtti sztyeppére települtek, a vandálok és a burgundiak pedig a francia legelőkre. A germán törzsek mozgása érinti a Kárpát-medencét is, ahová előbb az *osztrogótok*, majd a *vizigótok* telepszenek be, ill. vonulnak át a Kárpát-medence déli területein. Számuk elenyésző az ott élőkhöz képest, és elsősorban a sztyeppei jellegű legeltető területeken lelhetők fel. Származási helyük alapján az átörökítő jelzőik föltehetően az M170 csoportot képviselhette, föltehető vércsoportjuk meg a kaukázusi eredetű A lehetett.

Hamarosan követi őket a hunok megjelenése, akik elől ezek a törzsek nyugatra mennek. A hunok átörökítő jelzőit Közép-Ázsiába tehetjük, azaz az Eu9-Eu11 génjelzők mutathatják a jelenlétüket. Ez a mai magyarságban kevesebb, mint 5%-ot tesz ki, amely egyébként nem kevesebb annál, amekkora részarányt ezek a hódítók a teljes lakosságban képviselhettek. Keletről megindult mozgással Balambér vezetésével Kr. u. 335 körül jelentek meg a hunok Európában. Forrásuk a nyugat-ázsiai vagy szibériai sztyeppe lehetett, ahol Kr. u. 155 óta tartózkodtak. A sztyeppei lovas katona hunok kb. 30 ezer főnyi, részben mongoloid, részben – döntően turanid, pamirid elemű – europid keverék népességet hoztak a Kárpát-medencei Alföldre Kr. u. 405-ben. A Kína északi részén Kr. e. 207-174-ig uralkodott Mao-tun alapította fejedelmi Dulo dinasztia-utódját jelentő vezértörzs nyelve a nevek alapján a török le-

hetett. Lovas kultúrájuk az addigiakat továbbfejleszti: szkíta íjjal harcolnak, s a kengyel bevezetésével lehetővé vált számukra a lovasok testtest elleni küzdelme is. Míg Nyugat-Európában a kengyelt majd csak Nagy Károly idején vezetik be a nehéz páncélos lovas hadseregben.

A hun vezértörzs a meghódított, meghódolt és a legyőzött népekkel nagy szervezettségű szövetségi rendszert dolgozott ki. Hadseregükben a hunokkal szemben többséget alkottak a gótok, gepidák, szlávok és alánok. Okta király után Ruga – krónikáinkban Bendegúz, majd Attila lett a nagykirály, avagy főfejedelem. Attila Birodalma a Volgától a Rajnáig terjedt.

Attila nem törekedett azonban sem a rómaiak, sem a pápa megsemmisítésére. 453-ban történt korai halála után osztozkodó fiai testvérharca után felbomlott birodalma. A hun maradék Bizáncban, a pontuszi sztyeppén, az Alpokban, Ibéria északi részén és Erdélyben telepedett le. Létszámuk a helyiekhez képest általában elenyésző kisebbséget jelentett.

A hunok idején a Kárpát-medencében a Dunától keletre ismét nem alakult ki templomgazdaság és földesúri réteg, míg a Dunántúlon a korábbi társadalmi szervezet megmaradt. Csekély létszámú elitjük uralma nem befolyásolta az eredeti népességet, az északról előttük beköltözött germán gepidákat pedig leverték. Hatásuk a Felvidékre ki sem terjedt, bár az egész Kárpát-medencében uralkodtak. A hun hatalom tehát ugyancsak kis létszámú katonai elit jelenlétében nyilvánult meg, ugyancsak zömmel a legeltetésre alkalmas sztyeppei jellegű területeken. A dombvidéki, hegyvidéki terület továbbra is fémmel, élelmiszerrel szolgálhatott az elitnek hatalmi harcaihoz.

A hunok bukása (460-480) után germán törzsek tűntek fel, és telepedtek be átmenetileg a Kárpát-medencébe: 500 körül a *longobárdok* költöztek Pannóniába, de onnét az avarok feltűntekor a pannonok, szarmaták és gepidák maradékaival együtt 558-ban Itáliába távoztak. A hunokhoz hasonlóan keletről érkezett *avarok* 568 körül meghódították a bolgár birodalmat, és annak örökösödési jogán, a hunok után mintegy száz évvel, betelepedtek a Kárpát-medencébe, s itteni birodalmuk a IX. század elejéig fennállt.

Az onogur bolgár birodalmat Attila kisebbik fia, Irnik alapította a Kaukázus és a Krím félsziget közötti Meotiszban. Őt követően Mundo lett a király, majd fia, Gorda.

Őt azonban, amikor behódolt Bizáncnak, és felvette a kereszténységet, Moger nevű testvére, a magyarok esetleges névadója, megölette, s a birodalmat – bizánci elnevezés szerint utrigurokra és kutigurokra –

szétszakítva, elköltözött 'népével'. 576-ban Bizáncban az avaroknak ugyanazok tolmácsoltak,[267] akik korábban a hunoknak, tehát mindkettőn türk nyelvet beszéltek, ám a bolgárok "r-ező", az avarok "j-ző" törököt. Ezért föltehető, hogy az átörökítő jelzőikben is hasonló elemeket viseltek, mint a hunok. Az avar uralom a Kárpát-medence nyugati felében rendezkedett be, s a keleti részben a meghódolt gepidák beléjük olvadtak. Hatalmuk – a kazárok pontuszi megjelenéséig – keleten a Volgáig terjedt. Kevert népességük nem alkotott homogén fajt vagy nyelvet. Egyébként is maroknyi uralkodó elitet képeztek csupán. Bizáncot hatalmas adók megfizetésére kényszerítették. Bizánccal hadakozva aztán az északi szláv horvátokat és szerbeket segédcsapatoknak a Dunától délre telepítették. A háború elvesztése után a győztes Hérakleiosz görög császár a kereszténység felvétele fejében ugyanott területet adott az áttelepített szlávoknak, és a maga szövetségeseivé fogadta őket.

A VIII. század elején a Kárpát-medencében már vannak keresztény közösségek, templomok. Az avar uralkodó elit belviszályát kihasználva jelennek meg aztán a *frankok*. Az egyik tudun hívására nagy Károly csapatai feldúlták a Dunántúlt, és elvitték az avarok hatalmas mennyiségű aranykincsét. Mivel ezt később Nagy Károly az általa alapított kolostorai között szétosztotta, később a 'kalandozó' magyarok sorra visszahozták az országba.[268] Az Avar Birodalom 803-ban szűnt meg, amikor a kagán megkeresztelkedett, és a Dunántúlra vonult avar vezető elit vazallus államként csatlakozott a Frank Birodalomhoz. A Kárpát-medence dél-keleti felét az elszlávosodott *balkáni* bolgárok hajtják ekkor uralmuk alá, míg az északi rész a hatalmi osztozkodás szféráján kívül maradt.

Az avarok idején a katonai elit és az őslakosságot jelentő letelepedettek nem kerültek konfliktusba. Gondok akkor kezdődtek, amikor a római kereszténység bekerült az avar elithez, és ezzel lehetőség nyílott a frankok számára, hogy a bolgár katonai elittel felosszák a Kárpát-medencét, és rátelepedjenek az itt élőkre. A frankok kirabolták a területet, hatalmas mennyiségű arany, ezüst kincset hordtak el innen, és Nagy Károly azokat – mintegy eredeti tőkefelhalmozásként – az általa

267 Természetesen itt nem azonos személyekről, hanem azonos családból, vagy területről eredőkről lehet csak szó, mert nehezen képzelhető el a száz évet bőven meghaladó életkorú tolmácsok hada a bizánci császár udvarában.

268 Úgy tűnik, éppen ez lehetett Árpád katonanépének erre a korra eső elsőszámú feladata, amivel a nyugati területeket meglátogatta. Az ú. n. 'kalandozásoknak' más katonai célja azon felül, hogy a katonanép hatalmi erejét megmutassa, nem volt.

alapított kolostoroknak adományozta. Az arany és ezüst forrása ekkoriban kétségtelenül a Kárpát-medence, és annak is elsősorban a keleti, északkeleti része volt. A frank, és az északról megjelenő szláv hatalmat azután a magyarok, Árpád katonai elitje fékezte meg és váltotta fel.

Az avarokat még messze a nyugati összeomlásuk előtt a Kr. u. VI. század végén a Volga-Don és Kaukázus közötti területen a belső-ázsiai nyugati türk kazárok uralma követte, akik meghódították az oda a Kaukázuson túlról 508 körül költözött szintén türk szabirokat, és az onogurokat. A kazárok 596-ban az Azovi-tenger partját is elfoglalták. 607-ben az onogurok visszaállították önállóságukat velük szemben. Bizánc, velük szövetségben, 627-ben megveri a perzsákat. Majd a kazárok a függetlenné vált bolgár birodalmat kettészakítják, s a Donyeck vidékére és a Volga könyök felé szorítják a bolgárokat. Utóbbiak egy része 680-ban az Aldunához vonult. A bolgárokat Attila fia Irnik késői utóda, Kovrat szabadította fel a 635-ben a kazár uralom alól.[269] Krónikáinkban valójában ő szerepel Attilaként. Birodalmát 665-ös halála után, 668-ban öt fia között felosztják. A két legidősebb fiú a népével együtt helyben maradt, s utódaik szerepet vállaltak a későbbi magyar honfoglalásban.[270] Batbaján a Volga északi részén élve, népével együtt meghódolt a kazár kagánnak. Kotrag országa a Meotiszban volt, s viszonylag sokáig fennmaradt, csak a tatárok pusztítják majd el a XIII. században. A harmadik Kovrat-fiú, a 630-ban született Iszperik 679-ben megszállja a Dnyeper és a Dnyeszter közötti területet, majd népével a mai Bulgáriába költözött. A korábban odatelepített szláv törzseken uralkodva, vezéreivel együtt felvette azok nyelvét. 679 körül népével együtt Kovrat negyedik és ötödik fia is elköltözött. Előbbi Ravenna mellé, császári alattvalónak, utóbbi, Kuber – a székelyek Csaba vezére ő, akiben Attila legkisebb fiát látják – Pannóniába jött, ahol két győztes és három vesztes csatát vívott az avar kagánnal, majd Thesszaloniki mellé telepedett le. A magyar hagyomány és a krónikák szerint a népével együtt Görögországba költözött Csaba tizenhárom év után visszatért Szkítiába. A hagyomány szerinti Csaba szabír volt, 720-ban született, s az ő fia, a 768-ban született Edemen lett a kazárokkal szembehelyezkedő szabírok első kagánja.

269 Dümmerth (1977), p.: 53.
270 Padányi (1989) felfogása szerint, pp.: 323-345.